

ΝΑΓΚΙΜΠ ΜΑΧΦΟΥΖ

ΒΡΑΒΕΙΟ ΝΟΜΠΕΛ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

«Ο Καζαντζάκης
της Ανατολής»

Νίκος Βατόπουλος,
Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

14η ΧΙΛΙΑΔΑ

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ
ΤΟΥ ΝΕΙΛΟΥ

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΪΡΟΥ

Βιβλίο 3

ΤΙΤΛΟΣ ΠΡΩΤΟΤΥΠΟΥ: AL-SUKKARIYYA
Πρώτη έκδοση στα αραβικά, Κάιρο 1957
ΤΙΤΛΟΣ ΒΙΒΛΙΟΥ: **Ο Δρόμοι του Νείλου**
ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ: Naguib Mahfouz
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: Ελένη Κεχροπούλου – Μερόπη Σταυρίδου
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ – ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Κώστας Τσαούσης
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΔΙΟΡΘΩΣΗ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Αναστασία Σακελλαρίου
ΣΥΝΘΕΣΗ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ηλίας Μασούρης
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ: Ραλλού Ρουχατά

© Naguib Mahfouz, 1957

Η μετάφραση έγινε κατόπιν συμφωνίας
με το The American University in Cairo Press.

© Φωτογραφίας εξωφύλλου: Gervais Courtellemont/
National Geographic Society/Corbis/SmartMagna
© ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε., Αθήνα 1995

Πρώτη έκδοση: Νοέμβριος 1995

Δέκατη ανατύπωση: Ιούλιος 2016, 14η χιλιάδα

ISBN 978-960-274-122-1

Τυπώθηκε στην Ευρωπαϊκή Ένωση, σε χαρτί ελεύθερο χημικών ουσιών, προερχόμενο αποκλειστικά και μόνο από δάση που καλλιεργούνται για την παραγωγή χαρτιού.

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, διανομή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση, παρουσίαση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ Α.Ε.

Έδρα: Τατοίου 121, 144 52 Μεταμόρφωση

Βιβλιοπωλείο: Εμμ. Μπενάκη 13-15, 106 78 Αθήνα

Τηλ.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

PSICHOGIOS PUBLICATIONS S.A.

Head Office: 121, Tatoiou Str., 144 52 Metamorfossi, Greece

Bookstore: 13-15, Emm. Benaki Str., 106 78 Athens, Greece

Tel.: 2102804800 • fax: 2102819550 • e-mail: info@psychogios.gr

www.psychogios.gr • <http://blog.psychogios.gr>

ΝΑΓΚΙΜΠ ΜΑΧΦΟΥΖ

ΒΡΑΒΕΙΟ ΝΟΜΠΕΛ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

ΟΙ ΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΝΕΙΛΟΥ

Η ΤΡΙΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΪΡΟΥ Βιβλίο 3

*Μετάφραση:
Ελένη Κεκροπούλου, Μερόπη Σταυρίδου*

ΔΕΚΑΤΗ ΑΝΑΤΥΠΩΣΗ

ΑΛΛΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΨΥΧΟΓΙΟΣ

- Η Αρχή και το Τέλος*, 1990, μτφρ. Αχμέντ Έτμαν
Μιραμάρ, 1990, μτφρ. Μαρία Χωρεάνθη
Ράδοπις, 1995, μτφρ. Ελένη Κεχροπούλου – Μερόπη Σταυρίδου
Ο Δρόμος κοντά το Παλάτι, 1995,
μτφρ. Μαρία Χωρεάνθη, Μερόπη Σταυρίδου
Το Παλάτι των Επιθυμιών, 1995, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Τα Παιδιά του Γκεμπελάουι, 1996, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Μέρες και Νύχτες της Αραβίας, 1997, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Το Έπος των Χαραφίς, 1998, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Φλναρία πάνω στον Νείλο, 1998, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Κρυμμένα Όνειρα στο Χαν ελ Χαλίλι, 1999,
μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Το Σοκάκι της Αμαρτίας, 1999, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Αδίσταχτος Έρωτας, 2000, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Ο Καθρέφτης μας Ζωής, 2001, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Απόμεινε από το Χρόνο μια Ώρα, 2002, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Αγάπη Κάτω απ' τη Βροχή, 2003, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Η Σοφία μας Ζωής, 2007, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Ενώπιον του Θρόνου, 2011, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση
Στην Καρδιά της Νύχτας, 2012, μτφρ. Πέρσα Κουμούτση

Τα κεφάλια τους ήταν σκυμμένα στο μαγκάλι και τα χέρια τους απλωμένα πάνω από τ' αναμμένα του κάρβουνα· της Αμίνα ήταν λεπτά και οστεώδη, της Έισα δύσκαμπτα και της Ουμ Χάναφι με τόσες ρυτίδες, που θύμιζαν καβούκι χελώνας. Τα όμορφα λευκά χέρια που ξεχώριζαν ανάμεσά τους ήταν της Νααΐμα. Το γεναριάτικο κρούο είχε δυναμώσει αρκετά ώστε να παγώνει το νερό στις άκρες του καθιστικού δωματίου. Το δωμάτιο αυτό είχε διατηρήσει την παλιά καλή του εμφάνιση με τα χρωματιστά στρωσίδια και τους καναπέδες. Η παλιά λάμπα πετρελαίου δεν υπήρχε πια· στη θέση της κρεμόταν ηλεκτρικό φωτιστικό. Ωστόσο είχε αλλάξει και ο χώρος, αφού για την ώρα του καφέ μαζεύονταν τώρα στο πρώτο πάτωμα. Πραγματικά, ολόκληρο το πάνω πάτωμα είχε μετακομίσει κάτω για να διευκολυνθεί ο πατέρας, που η καρδιά του δεν ήταν πια τόσο δυνατή ώστε να μπορεί να ανεβαίνει ως εκεί πάνω.

Τα μέλη της οικογένειας είχαν κι αυτά αλλάξει. Το σώμα της Αμίνα είχε ζαρώσει και τα μαλλιά της άσπρισαν. Αν και δεν είχε κλείσει ακόμη τα εξήντα, έδειχνε δέκα χρόνια μεγαλύτερη. Η μεταμόρφωση όμως της Αμίνα δεν μπορούσε να συγκριθεί με τον ξεπεσμό και την κατάρρευση της Έισα. Ήταν αστειό και τραγικό μαζί το γεγονός ότι, ενώ τα μαλλιά της εξακολουθούσαν να έχουν το χρυσόξανθο χρώμα τους και τα μάτια της εκείνο το καθαρό γαλάζιο, το βλέμμα της φαινόταν άδειο, άψυχο σχεδόν, και αν την έβλεπες στο πρόσωπο την περνούσες πολύ μεγαλύτερη από τα τριάντα τέσσερα χρόνια της. Όσο για την Ουμ Χάναφι, παρόλο που τα χρόνια είχαν στοιβαχτεί πάνω της, δε φαινόταν να την είχαν πολυαλλάξει κι ούτε κατάφεραν να περιορίσουν τα αποθέματά της σε σάρκα και λίπος. Αντίθετα, είχαν συσσωρευτεί πάνω στο δέρμα της, γύρω στο λαιμό και στο στόμα σαν κρούστα, σαν χωμάτινοι σβόλοι. Τα θλιμμένα

μάτια της, όμως, συμμετείχαν στον σιωπηλό πόνο της οικογένειας.

Η Νααΐμα στεκόταν ανάμεσά τους σαν τριαντάφυλλο που ανθίζει σε κοιμητήριο, αφού είχε γίνει μια όμορφη κοπελίτσα δεκαέξι χρόνων. Τα ξανθά μαλλιά έμοιαζαν με φωτουστέφανο στο κεφάλι της και το πρόσωπό της φωτιζόταν από δύο ζωηρά γαλανά μάτια. Ήταν όμορφη όσο κάποτε η μητέρα της η Έισα –ίσως και πιο όμορφη–, αλλά ισχνή και ασήμαντη σαν σκιά. Τα μάτια της είχαν ένα γλυκό ονειροπόλο απόμακρο βλέμμα που δήλωνε παρθενική αθωότητα. Στρομώχτηκε δίπλα στη μητέρα της σαν να φοβόταν να μείνει μόνη έστω και για ένα λεπτό.

Η Ουμ Χάναφι έτριψε τα χέρια της πάνω από το μαγκάλι και είπε: «Οι χτίστες τελειώνουν αυτή την εβδομάδα ύστερα από δουλειά που κράτησε ενάμιση χρόνο...»

Η Νααΐμα απάντησε σαρκαστικά: «Ένα ολόκληρο κτίριο για το θείο Μπαγιούμι, τον πωλητή ποτών...»

Η Έισα σήκωσε το βλέμμα από το μαγκάλι και κοίταξε για λίγο την Ουμ Χάναφι, αλλά δεν έκανε κανένα σχόλιο. Είχαν μάθει νωρίτερα ότι το σπίτι που κάποτε ανήκε στον κύριο Μοχάμαντ Ραντουάν θα γκρεμιζόταν για να χτιστεί στη θέση του ένα τετραώροφο κτίριο ιδιοκτησίας του θείου Μπαγιούμι, του πωλητή ποτών. Αυτό το γεγονός είχε ξυπνήσει πολλές παλιές μνήμες: τους θύμιζε τη Μίριαμ και το χωρισμό της από τον Γιασίν –τι να είχε απογίνει άραγε η Μίριαμ; Και τους θύμιζε, φυσικά, τη μητέρα της Μίριαμ και το γάμο της με τον πωλητή ποτών, τον Μπαγιούμι, που είχε γίνει ιδιοκτήτης του σπιτιού κληρονομώντας το μισό και αγοράζοντας το άλλο μισό. Τότε η ζωή άξιζε να τη ζει κανείς και οι καρδιές ήταν ελεύθερες.

Η Ουμ Χάναφι συνέχισε: «Το πιο ωραίο μέρος, κυρία μου, είναι η αίθουσα που έφτιαξε ο θείος Μπαγιούμι για αναψυκτικά, ποτά και γλυκά. Έχει πολλούς καθρέφτες, ηλεκτρικά φώτα κι ένα ράδιο που παίζει αταμάτητα μέρα-νύχτα. Εγώ λυπάμαι τους απέναντι: τον Χασανέν, τον κουρέα, τον Νταρουίς, τον πωλητή φασολιών, τον Φούλι, το γαλατά, και τον Άμπου Σερίε, με το μαγαζάκι των ξηρών καρπών. Θα είναι αναγκασμένοι να κοιτάζουν από τα ερειπωμένα μαγαζιά τους το κατάστημα και τα διαμερίσματα του πρώην συναδέλφου τους».

Η Αμίνια τράβηξε πιο σφιχτά πάνω της το σάλι. «Δοξασιμένο το όνομά Σου, Κύριε...» είπε.

Με τα χέρια γύρω στο λαιμό της μητέρας της, η Νααΐμα σχολίασε: «Το κίβριο αυτό κλείνει την ταράτσα μας από κείνη την πλευρά. Άμα κατοικηθεί, πώς θ' ανεβαίνουμε να καθόμαστε πάνω;»

Η Αμίνα δεν μπορούσε να αγνοήσει την ερώτηση που έκανε η όμορφη εγγονή της, έστω και μόνο από ενδιαφέρον για την Έισα. «Δε θα δίνεις σημασία στους ενοίκους της πολυκατοικίας. Εσύ θα κάνεις ό,τι σου αρέσει», παρατήρησε.

Κοίταξε την Έισα για να δει τι εντύπωση είχε κάνει η απάντησή της. Αγωνιούσε τόσο πολύ για την κόρη της, που σχεδόν τη φοβόταν. Όμως η Έισα εκείνη τη στιγμή ήταν απασχολημένη με το να κοιτάζεται στον καθρέφτη της ντουλάπας που βρισκόταν ανάμεσα στο δωμάτιό της και του πατέρα της. Δεν είχε εγκαταλείψει τη συνήθεια να εξετάζει την εικόνα της, παρόλο που δεν είχε πια κανένα νόημα. Με τον καιρό είχε πάψει να την τρομάζει η γερασμένη όψη του προσώπου της. Όταν εκείνη η φωνή μέσα της τη ρωτούσε: «Πού είναι η παλιά Έισα;» εκείνη απαντούσε αδιάφορα: «Πού είναι οι γιοι της, ο Μοχάμαντ κι ο Οσμάν, πού είναι ο άντρας της ο Χαλίλ;»

Βλέποντας την κατάσταση αυτή η Αμίνα στενοχωριόταν πολύ κι η στενοχώρια της ήταν επόμενο να επηρεάσει και την Ουμ Χάναφι, που είχε γίνει τόσο πολύ της οικογένειας, ώστε οι έγνοιές τους ήταν και δικές της έγνοιες.

Η Νααΐμα σηκώθηκε και πήγε στο ραδιόφωνο που ήταν τοποθετημένο ανάμεσα στις πόρτες του σαλονιού και της τραπεζαριάς. Το άναψε και είπε: «Είναι ώρα για τα τραγούδια, μαμά».

Η Έισα άναψε τσιγάρο και ρούφηξε βαθιά τον καπνό. Η Αμίνα κοίταξε τον καπνό που ορθωνόταν σ' ένα λεπτό σύννεφο πάνω από το μαγκάλι. Μια φωνή από το ραδιόφωνο τραγουδούσε: *Σύντροφοι των παλιών καλών ημερών μας, πόσο λαχταρώ να γυρίσετε.*

Η Νααΐμα ξαναγύρισε στη θέση της σιάζοντας τη φούστα γύρω της. Της άρεσε να τραγουδάει, όπως και στη μητέρα της. Άκουγε προσεκτικά, έτσι ώστε να μαθαίνει το τραγούδι, κι ύστερα το τραγουδούσε με την ευχάριστη φωνή της. Αυτό το ενδιαφέρον της δεν το επισκίαζε το έντονο θρησκευτικό αίσθημα που επηρέαζε καταλυτικά ολόκληρη τη ζωή της. Προσευχόταν ενσυνείδητα και κρατούσε νηστεία το μήνα του Ραμαζανιού από δέκα χρονών. Είχε πάντα μεταφυσικές ανησυχίες και δεχόταν με άπειρη χαρά τις προσκλήσεις της

γιαγιάς της να επισκεφτούν το τέμενος του Χουσεΐν. Ωστόσο, ποτέ δεν απαρηνήθηκε την αγάπη της για το τραγούδι. Τραγουδούσε όποτε ήταν μόνη, είτε στο δωμάτιο είτε στο μπάνιο.

Η Έισα ενέκρινε οτιδήποτε έκανε το μοναδικό παιδί που της είχε απομείνει, γιατί η Νααΐμα ήταν η έσχατη ελπίδα της στον σκοτεινό ορίζοντα που άνοιγε εμπρός της το μέλλον. Η ευσέβεια της κόρης της τη χαροποιούσε με τον ίδιο τρόπο που την ευχαριστούσε ν' ακούει τη φωνή της. Η Έισα χαιρόταν επίσης και ενθάρρυνε την ισχυρή προσκόλληση που είχε πάνω της το κορίτσι και δεν ανεχόταν κανένα σχόλιο στο ζήτημα αυτό. Στην πραγματικότητα, δεν είχε την υπομονή να δεχτεί καμιά παρατήρηση, όσο καλοπροαίρετη ή ασήμαντη κι αν ήταν. Οι μοναδικές της ασχολίες στο σπίτι ήταν να κάθεται, να πίνει καφέ και να καπνίζει. Όταν η μητέρα της τη φώναζε να βοηθήσει στις δουλειές του σπιτιού, όχι επειδή είχε ανάγκη από βοήθεια αλλά για ν' αποσπάσει την Έισα από τις σκέψεις της, εκείνη ενοχλούνταν κι έλεγε τη γνωστή πια φράση: «Ωχ, άσε με ήσυχη!» Δεν άφηνε ούτε τη Νααΐμα να κάνει την παραμικρή δουλειά, γιατί δεν ήθελε να κοπιάζει η κόρη της. Αν μπορούσε να αναλάβει εκείνη η ίδια την τελετουργία της προσευχής για λογαριασμό της Νααΐμα, θα το είχε κάνει για να την απαλλάξει από την προσπάθεια.

Η Αμίνα μάλωνε συχνά την Έισα γι' αυτό και της έλεγε ότι η Νααΐμα είχε πια μεγαλώσει αρκετά, ήταν σε ηλικία γάμου κι έπρεπε κάποτε να μάθει ποια ήταν τα καθήκοντα της μελλοντικής συζύγου. Όμως η Έισα της απαντούσε με θυμό: «Δεν τη βλέπεις πόσο λεπτεπίλεπτη είναι; Η κόρη μου δεν αντέχει την ταλαιπωρία. Άφησέ την ήσυχη. Αυτή είναι η μοναδική μου ελπίδα σε τούτο τον κόσμο!»

Η Αμίνα, απογοητευμένη, εγκατέλειπε την προσπάθεια να την πείσει. Κοίταζε θλιμμένα την Έισα και στο πρόσωπό της έβλεπε όλες τις χαμένες ελπίδες της. Εκείνο το δυστυχισμένο πρόσωπο, που φαινόταν σαν να είχε χάσει όλη του τη ζωντάνια, έκανε την ψυχή της Αμίνα να βουλιάζει στη θλίψη. Επειδή συναισθανόταν απόλυτα πόσο δυσαρεστούσε την κόρη της, είχε μάθει να δέχεται τις απότομες απαντήσεις της και τα σκληρά σχόλιά της με τη στοργική ανοχή της μάνας.

Η φωνή εξακολούθησε να τραγουδάει: *Σύντροφοι των παλιών καλών ημερών...* Η Έισα κάπνιζε κι άκουγε το τραγούδι. Κάποτε τρε-

λαινόταν να τραγουδάει, κι ευτυχώς η θλίψη και η απόγνωση δεν είχαν σκοτώσει αυτή της την αγάπη. Ίσως μάλιστα να την είχαν μεγαλώσει κιόλας, αφού οι στίχοι των περισσότερων τραγουδιών μιλούσαν για πόνο και μελαγχολία. Φυσικά, τίποτε δεν μπορούσε να ξαναφέρει πίσω τους συντρόφους των παλιών καλών ημερών. Ήταν φορές που αναρωτιόταν αν το παρελθόν υπήρξε πραγματικά ή ήταν μονάχα ένα όνειρο, ένα αποκύημα της φαντασίας της. Πού ήταν το ευτυχιμένο σπιτικό της; Ο ωραίος σύζυγος; Πού ήταν ο Οσμάν κι ο Μοχάμαντ; Μονάχα οχτώ χρόνια τη χώριζαν από κείνο το παρελθόν;

Στην Αμίνα σπάνια άρεσαν μερικά από αυτά τα τραγούδια. Γι' αυτή, η μόνη αξία του ραδιοφώνου ήταν ότι της επέτρεπε ν' ακούει απαγγελίες από το Κοράνι και τις ειδήσεις. Τα θλιβερά θέματα των τραγουδιών την ενοχλούσαν. Την προβληματίζε πολύ η απήχηση που είχαν στην κόρη της, και μια μέρα είπε στην Ουμ Χάναφι: «Δε σου φαίνονται κι εσένα σαν μοιρολόγια αυτά τα τραγούδια;»

Δεν μπορούσε να πάψει να σκέφτεται την Έισα και σχεδόν λησμονούσε ότι και η ίδια είχε πίεση κι έπρεπε να προσέχει. Οι επισκέψεις στο τέμενος του Χουσεΐν και στα προσκυνήματα άλλων αγίων ήταν η μόνη ανακούφιση που έβρισκε. Χάρη στον Σάιεντ Άχμαντ, που πια δεν περιοριζе τις κινήσεις της, είχε το ελεύθερο να τρέχει στα καταφύγια του Θεού όταν αισθανόταν την ανάγκη. Κι εκείνη είχε αλλάξει πολύ, δεν ήταν πια η παλιά Αμίνα. Τα βάσανα και η κακή υγεία την είχαν κάνει άλλον άνθρωπο. Με το πέραςμα των χρόνων είχε χάσει την εργατικότητα της και την εξαιρετική της ικανότητα να παστρεύει, να συγυρίζει και να κρατάει σε λογαριασμό το σπίτι της. Τώρα πια, εκτός από τις υπηρεσίες της προς τον Σάιεντ Άχμαντ και τον Καμάλ, πολύ λίγη σημασία έδινε στο σπίτι. Εκεί που κάποτε της άρεσε να επιθεωρεί τα πάντα, τώρα είχε αναθέσει το μαγειρείο και το πλυσταριό στην Ουμ Χάναφι και είχε εγκαταλείψει ακόμη κι αυτή την επιθεώρηση. Η εμπιστοσύνη της στην υπηρέτριά τους ήταν απεριόριστη, γιατί η Ουμ Χάναφι ήταν άνθρωπος του σπιτιού, συντρόφισσα μιας ολόκληρης ζωής: είχε μοιραστεί με την Αμίνα τις καλές και τις κακές εποχές και σιγά σιγά είχε ενσωματωθεί στην οικογένεια, ταυτιζόταν με τις χαρές και τις στενοχώριες της.

Για λίγο έμειναν σιωπηλές, λες και τις είχε απορροφήσει το τραγούδι. Μετά η Νααΐμα είπε: «Σήμερα στο δρόμο είδα τη φιλενάδα

μου τη Σάλμα. Ήμασταν συμμαθήτριες. Του χρόνου θα δώσει εξετάσεις για να πάρει το δίπλωμα».

«Μακάρι ο παππούς σου να σε είχε αφήσει να τελειώσεις το σχολείο. Θα την είχες περάσει. Αλλά αρνήθηκε, βλέπεις!» μουρμούρισε η Έισα ενοχλημένη.

Η τελευταία ειρωνική φράση της Έισα δεν ξέφυγε από την προσοχή της μητέρας της. «Ο παππούς της έχει τις δικές του ιδέες και δεν τις αλλάζει. Θα ήθελες να συνεχίσει τις σπουδές της κι ας χρειάζεται προσπάθεια γι' αυτό, κι ας είναι η κοκόνα σου μη-μου-άπτου και δεν πρέπει να μας κουράζεται;» είπε.

Η Έισα κούνησε το κεφάλι χωρίς να μιλήσει, αλλά η Νααΐμα πήρε το λόγο και με κάποια νουσταλγία είπε: «Μακάρι να είχα τελειώσει τις σπουδές μου. Σήμερα όλα τα κορίτσια σπουδάζουν όπως και τ' αγόρια».

«Σπουδάζουν τα κορίτσια που δεν μπορούν να βρουν γαμπρό», παρατήρησε αυστηρά η Ουμ Χάναφι. «Εσύ τόσο όμορφη που είσαι...»

Η Αμίνια έγνεψε καταφατικά, λέγοντας: «Είσαι αρκετά μορφωμένη, κορίτσι μου. Φτάνει το απολυτήριο του γυμνασίου. Αφού δεν έχεις ανάγκη να βρεις δουλειά, τι τις ήθελες περισσότερες σπουδές; Να παρακαλās το Θεό να σου δίνει δύναμη και υγεία και κοίτα να βάλεις λίγο κρέας πάνω σου, κουκλίτσα μου».

Η Έισα την αποπήρε: «Εγώ θέλω να είναι γερή, όχι χοντρή! Στα κορίτσια το πάχος είναι μεγάλο ελάττωμα. Η μάνα της ήταν καλλονή στα νιάτα της και δεν ήταν χοντρή!»

Η Αμίνια χαμογέλασε. «Είναι αλήθεια», είπε ήρεμα. «Νααΐμα, η μάνα σου ήταν στην εποχή της το πιο όμορφο κορίτσι».

Η Έισα αναστέναξε και είπε: «Κι ύστερα έγινε ο περιέργελος της εποχής της».

«Μακάρι να δώσει ο Θεός και να σου φέρει την ευτυχία η Νααΐμα», μουρμούρισε η Ουμ Χάναφι.

«Αμήν, ο Θεός να δώσει», πρόσθεσε η Αμίνια χτυπώντας το κορίτσι τρυφερά στην πλάτη.

Σώπασαν ξανά όταν άκουσαν μια καινούργια φωνή να τραγουδάει: *Θέλω να σε βλέπω κάθε μέρα.*

Ύστερα η πόρτα του σπιτιού άνοιξε κι έκλεισε ξανά. Η Ουμ Χάναφι είπε: «Ο αφέντης».

Σηκώθηκε και βγήκε τρέχοντας από το δωμάτιο για ν' ανάψει το φως του διαδρόμου.

Άκουσαν τον γνώριμο ήχο του μπασουινιού του. Όταν έκανε την εμφάνισή του στην πόρτα του σαλονιού, σηκώθηκαν όλες με σεβασμό. Εκείνος τις κοίταξε για μια στιγμή κι έπειτα είπε: «Καλησπέρα».

Αυτές απάντησαν με μια φωνή: «Καλησπέρα».

Η Αμίνα πήγε στην κάμαρά του ν' ανάψει το φως κι εκείνος την ακολούθησε με την αξιοπρέπεια του ηλικιωμένου που πασχίζει να κρύψει ότι είναι ανήμπορος.

Κάθισε να πάρει μιαν ανάσα. Η ώρα ήταν ακόμη εννιά. Όπως πάντα, ήταν ντυμένος κομψά. Το χοντρό πανωφόρι του, το ριγωτό μεταξωτό καφτάνι και το μεταξωτό μαντίλι στο λαιμό ήταν ίδια όπως και παλιά, μα το λευκό των μαλλιών του, το γκριζο μουστάκι του, το αδύνατο «έρημο» κορμί του και η επιστροφή του στο σπίτι τόσο νωρίς ήταν όλα συμπτώματα μιας καινούργιας εποχής. Μια άλλη καινούργια συνήθεια ήταν ο κεσές το γιαούρτι και ένα πορτοκάλι που αποτελούσαν το δείπνο του. Ήταν αναγκασμένος ν' αποφεύγει το αλκοόλ, τα ορεκτικά που έτρωγε παλιότερα με το ποτό του, το κόκκινο κρέας και τ' αυγά. Ωστόσο, η λάμψη στα μεγάλα γαλάζια μάτια του δήλωνε πως δεν είχε σβηστεί ολότελα η λαχτάρα του για ζωή.

Άρχισε να βγάζει τα ρούχα του με τη βοήθεια της Αμίνα, όπως συνήθως. Ύστερα φόρεσε το μάλλινο νυχτικό, τυλίχτηκε με τη ρόμπα, φόρεσε και τον νυχτερινό σκούφο και κάθισε σταυροπόδι στον καναπέ. Η Αμίνα του πήγε το φαγητό του σ' ένα δίσκο κι εκείνος έφαγε χωρίς όρεξη. Έπειτα του έδωσε ένα ποτήρι γεμάτο ως τη μέση με νερό, στο οποίο πρόσθεσε έξι σταγόνες φάρμακο από ένα φιαλίδιο. Εκείνος το κατέβασε σμίγοντας τα φρύδια σε μια γκριμάτσα αηδίας. «Δόξα σοι ο Μεγαλοδύναμος», μουρμούρισε.

Ο γιατρός του του έλεγε κάθε τόσο ότι το φάρμακο που έπαιρνε ήταν ένα προσωρινό μέτρο, αλλά πως αυτή την καινούργια δίαιτα δεν έπρεπε να τη διακόψει ποτέ. Πολλές φορές επίσης ο γιατρός τον είχε προειδοποιήσει να μην αδιαφορεί για την πίεσή του, που έφτανε σε επικίνδυνα ύψη και επηρέαζε την καρδιά του. Η πείρα είχε διδάξει τον Σάιεντ Άχμαντ ν' ακολουθεί κατά γράμμα αυτές τις οδηγίες γιατί, όταν τις αγνοούσε, υπέφερε. Κάθε φορά που ξεπερνούσε τα επιτρεπόμενα όρια, πλήρωνε το τίμημα. Τελικά αναγκάστηκε να

ενδώσει, να τρώει και να πίνει μόνο ό,τι επιτρεπόταν και να γυρνάει σπίτι το αργότερο στις εννιά. Ωστόσο, βαθιά μέσα του δεν έλεγε να εγκαταλείψει την ελπίδα που είχε, ότι μια μέρα θα ξανάβρυσκε την υγεία του και θ' απολάμβανε μια ευχάριστη και ήσυχη ζωή, κι ας είχε χαθεί για πάντα ο παλιός τρόπος ζωής του.

Άκουσε μ' ευχαρίστηση το τραγούδι που ερχόταν από το ραδιόφωνο. Η Αμίνα καθόταν στο χαλάκι δίπλα του και μιλούσε για το κρύο και τη βροχή που είχε πέσει λίγο πριν από το μεσημέρι. Εκείνος, χωρίς να της δώσει σημασία, μουρμούρισε εύθυμα: «Άκουσα ότι απόψε το ραδιόφωνο θα παίζει μερικά από τα παλιά τραγούδια».

Η γυναίκα χαμογέλασε συγκαταβατικά καθώς της άρεσε αυτή η παλιά μουσική, ίσως επειδή άρεσε και στον άντρα της. Για μια στιγμή στα μάτια του άντρα έλαμψε μια φλόγα χαρούμενη, κι ύστερα έσβησε. Δεν μπορούσε πια να γεύεται μικροχαρές χωρίς ξαφνικά ν' αλλάζουν και να γίνονται ένα στυφό άδειο συναίσθημα. Από την ευτυχιωμένη του ονειροπόληση τον έβγαζε η σύγκρουση με την πραγματικότητα – μια πραγματικότητα που τον πίεζε από όλες τις μεριές. Το παρελθόν δεν ήταν παρά ένα όνειρο πια. Τι περιθώρια είχε στη χαρά όταν οι παλιές καλές ημέρες της συντροφιάς, της μουσικής έκστασης και της υγείας είχαν περάσει οριστικά; Και μαζί με την υγεία του είχε χάσει και το ελεύθερο ν' απολαμβάνει το καλό φαγητό και το ποτό. Κάποτε βάδιζε περήφανα σαν την καμήλα, το γέλιο έβγαίνε μέσ' από την ψυχή του κι η αυγή τον έβρισκε μεθυσμένο απ' όλων των ειδών τις ηδονές. Τώρα ήταν υποχρεωμένος να γυρνάει στο σπίτι από τις εξόδους του στις εννιά, στις δέκα έπρεπε να είναι στο κρεβάτι, και οι ποσότητες φαγητού και ποτού που έπαιρνε ήταν πάντα πολύ προσεκτικά υπολογισμένες.

Αυτός ήταν η καρδιά και το κουμάντο του σπιτιού, αλλά ο χρόνος είχε συσσωρεύσει πάνω του βάσανα. Εκείνη η τρισάθλια η Έισα ήταν ένα αγκάθι στη σάρκα του, αφού δε στάθηκε ικανός να διορθώσει τα ξεφτια της ζωής της. Αισθανόταν άβολα με την κατάστασή της και φοβόταν ότι ίσως η αυριανή μέρα να την έβρισκε ολομόναχη, χωρίς πατέρα ή μάνα. Ανησυχούσε και για τη δική του υγεία που την απειλούσαν οι διάφορες επιπλοκές τις οποίες προκαλούσε η υπέρταση. Αυτό όμως που φοβόταν πάνω απ' όλα ήταν μήπως τον εγκαταλείψουν οι δυνάμεις του και αναγκαστεί στο τέλος να μείνει

κατάκοιτος στο κρεβάτι, σαν νεκρός. Το είχαν πάθει μερικοί φίλοι του και μάλιστα πολύ αγαπητοί. Αυτές οι σκέψεις τριβέλιζαν το μυαλό του σαν ενοχλητικές μύγες και αναζητούσε καταφύγιο στο Θεό για να γλιτώσει από το μαρτύριό τους. Ναι, θ' άκουγε τα παλιά τραγουδάκια και θα κοιμόταν με τις μελωδίες τους.

«Μην κλείσεις το ραδιόφωνο όταν με πάρει ο ύπνος».

Η γυναίκα του έγενεψε καταφατικά χαμογελώντας. Εκείνος ύστερα αναστέναξε και πρόσθεσε: «Οι σκάλες με κουράζουν πολύ!»

«Να ξεκουράζεσαι στα πλατύσκαλα».

«Έχει πολλή υγρασία στο κλιμακοστάσιο. Τούτο το χειμώνα μάς σάπισε η κακοκαιρία...» Ύστερα είπε: «Βάζω στοίχημα ότι πήγες στο Χουσεΐν όπως συνήθως κι ας κάνει κρύο».

«Τα βάσανά μου μαλακώνουν όταν επισκέφτομαι τον Χουσεΐν, άντρα μου», του αποκρίθηκε ντροπαλά και κάπως αμήχανα.

«Εγώ φταίω!»

«Περπατάω γύρω γύρω από τον ιερό τάφο και προσεύχομαι να υγιαίνεις και να είσαι καλά», πρόσθεσε η γυναίκα προσπαθώντας να τον ηρεμήσει.

Αισθανόταν κι εκείνος την ανάγκη να προσευχηθεί από τα βάθη της καρδιάς του. Κάθε ωραίο πράγμα στη ζωή του ήταν απαγορευμένο. Ακόμη και το κρύο ντους που του αναζωογονούσε το κορμί τού το είχαν απαγορεύσει γιατί, λέει, ήταν επικίνδυνο για τις αρτηρίες. «Όταν καθετί καλό γίνεται βλαβερό, τότε ο Θεός να βάλει το χέρι Του!» σκέφτηκε.

Δεν πέρασε πολλή ώρα κι άκουσαν την εξώπορτα να κλείνει με βρόντο. Η Αμίνα σήκωσε το βλέμμα. «Ο Καμάλ», ψιθύρισε.

Σε λίγο μέσα στο δωμάτιο μπήκε ο γιος τους, με το μαύρο του παλτό που τον έκανε να δείχνει ακόμη πιο αδύνατος και πιο ψηλός. Κοίταξε τον πατέρα του πίσω από τα γυαλιά με τον χρυσό σκελετό. Το πυκνό μαύρο μουστάκι τού έδινε έναν αέρα σοβαρότητας και έντονου ανδρισμού. Έσκυψε για να χαιρετήσει τον πατέρα του.

Ο Σάιεντ Άχμαντ του είπε να καθίσει και χαμογελώντας τον ρώτησε τα συνηθισμένα: «Πού ήσουν, καθηγητά μου;»

Αυτός ο τρυφερός κι ευχάριστος τόνος, που πρόσφατα είχε υιοθετήσει ο γέρος κάθε φορά που απευθυνόταν στο γιο του, άρεσε πολύ στον Καμάλ. Κάθισε στον καναπέ. «Στο καφενείο με μερικούς φίλους», αποκρίθηκε.

Τι σόι φίλοι να ήταν αυτοί; Ο Καμάλ έδειχνε πολύ σοβαρός για την ηλικία του, μετρημένος και αξιοπρεπής, και περνούσε τα περιωσότερα βράδια στο γραφείο του. Τι διαφορά ανάμεσα σ' αυτόν και στον Γιασίν! Φυσικά, ο καθένας είχε τα τρωτά του σημεία.

Ο Σάιεντ Άχμαντ, συνεχίζοντας να χαμογελάει, ρώτησε: «Πήγες σήμερα στο συνέδριο του κόμματος Ουάφντ;»

«Ναι, ακούσαμε μια ομιλία του προέδρου, του Μουστάφα ελ Ναχάς. Ήταν μια μέρα που θα μου μείνει αξέχαστη».

«Μου είχαν πει ότι θα γινόταν ένα πολύ σημαντικό γεγονός αλλά δεν μπόρεσα να πάω. Έδωσα το εισιτήριό μου σε κάποιο φίλο. Η υγεία μου δε μου επιτρέπει να κουράζομαι».

«Ο Θεός να δώσει να δυναμώσεις», μουρμούρισε διστακτικά ο Καμάλ, νιώθοντας να τον πλημμυρίζει στοργή.

«Δεν έγιναν επεισόδια;»

«Μπα. Η μέρα κύλησε ομαλά. Η αστυνομία, ευτυχώς, περιορίστηκε στο ρόλο του παρατηρητή».

Ο άντρας έγενεψε ανακουφισμένος. Μετά, σε τόνο που δήλωνε την ιδιαίτερη σημασία που είχε το θέμα, είπε: «Αν μου επιτρέπεις, θα ήθελα να θίξω ένα παλιό ζήτημα. Εξακολουθείς ακόμη να επιμένεις στη λαθεμένη σου άποψη για τα ιδιαίτερα μαθήματα;»

Ο Καμάλ αισθανόταν άβολα και αμήχανα όταν αναγκαζόταν να διαφωνήσει με τις απόψεις του πατέρα του. «Αυτό το θέμα νομίζω ότι το εξαντλήσαμε», είπε μαλακά.

«Κάθε μέρα διάφοροι φίλοι με ρωτούν αν θα κάνεις ιδιαίτερα στα παιδιά τους. Δεν πρέπει να αρνείσαι τίμια δουλειά. Τα ιδιαίτερα μαθήματα είναι πηγή πρόσθετου εισοδήματος στους καθηγητές. Αυτοί που σε ζητάνε είναι από τους καλύτερους κατοίκους της περιοχής».

Ο Καμάλ δεν είπε τίποτε, αλλά η έκφρασή του φανέρωνε ευγενική άρνηση.

«Αρνείσαι και σπαταλάς το χρόνο σου με ατέλειωτη μελέτη και δωρεάν συγγραφή. Είναι σωστό αυτό για έναν άνθρωπο τόσο έξυπνο όσο εσύ;» τον ρώτησε ο πατέρας του με ύφος στενοχωρημένο.

Στο σημείο αυτό πετάχτηκε και μίλησε η Αμίνα: «Πρέπει ν' αγαπάς τα πλούτη σου όσο και τη μελέτη». Μετά χαμογέλασε περήφανα. «Είναι σαν τον παππού του», είπε στον Σάιεντ Άχμαντ. «Η αγάπη του για μάθηση ήταν ασύγκριτη».

«Πάλι ο παππούς!» μουρμούρισε ο άντρας της. «Γιατί τον αναφέρεις συνέχεια; Θέλω να πω, ήταν τόσο σπουδαίος θεολόγος σαν τον Μοχάμαντ Άμπντου;»

Παρόλο που εκείνη δεν ήξερε τίποτε γι' αυτό τον διακεκριμένο σύγχρονο αναμορφωτή, απάντησε με ζήλο: «Γιατί όχι, άντρα μου; Όλοι οι γείτονές μας έρχονταν σ' εκείνον και του εμπιστεύονταν τα προβλήματά τους, είτε ήταν μεταφυσικά είτε κοινά προβλήματα».

Ο Σάιεντ Άχμαντ γέλασε και, με το γνώριμο εύθυμο ύφος του, είπε: «Αν ήξερες πόσοι θεολόγοι σαν κι αυτόν υπάρχουν!»

Η διαμαρτυρία της γυναίκας δε διατυπώθηκε με λόγια, αλλά φάνηκε στην έκφραση του προσώπου της. Ο Καμάλ χαμογέλασε τρυφερά αλλά αμήχανα. Ζήτησε την άδειά τους ν' αποσυρθεί και βγήκε από το δωμάτιο. Στο καθιστικό τον σταμάτησε η Νααΐμα και τον παρακάλεσε να περιμένει για να του δείξει το καινούργιο της φόρεμα. Κι ενώ εκείνη πήγε να το φέρει, ο Καμάλ κάθισε δίπλα στην Έισα και περιόμιε. Όπως κι η υπόλοιπη οικογένεια έτσι κι αυτός έκανε τα χατίρια της Νααΐμα μόνο και μόνο για να ευχαριστεί την Έισα. Ωστόσο, έπρεπε να ομολογήσει ότι αγαπούσε αυτό το όμορφο κορίτσι, όπως αγαπούσε και τη μητέρα της τον παλιό καλό καιρό.

Η Νααΐμα έκανε ξανά την εμφάνισή της με το φόρεμα στην αγκαλιά. Εκείνος το κοίταξε με θαυμασμό κι ύστερα σήκωσε το γεμάτο τρυφεράδα και στοργή βλέμμα του στην κοπελίτσα. Του έκανε εντύπωση η ήρεμη αλλά πραγματικά εκπληκτική ομορφιά της, που η αθωότητα και η λεπτότητά της την έκαναν ακόμη πιο ελκυστική.

Ο Καμάλ βγήκε από το σαλόνι με βαριά καρδιά. Τον πίκραινε να βλέπει την οικογένεια να γερνάει. Τον στενοχωρούσε που έβλεπε τον πατέρα του, αυτόν που κάποτε ήταν τόσο δυνατός και αρχοντικός, να εξασθενεί. Η μάνα του σπαταλήθηκε κι αυτή και βούλιαξε πριν την ώρα της στα γηρατειά. Αναγκάστηκε να γίνει μάρτυρας της κατάρτισης και της απογοήτευσης της Έισα. Η ατμόσφαιρα του σπιτιού ήταν μόνιμα βαρυσφορτωμένη με αναστεναγμούς θλίψης και πένθους.

Ανέβηκε τη σκάλα που οδηγούσε στο τελευταίο πάτωμα όπου βρισκόταν το δικό του διαμέρισμα. Ζούσε εκεί μόνος και πηγαίνοερχόταν μεταξύ κρεβατοκάμαρας και γραφείου, που και τα δύο έβλεπαν προς την Μπεν ελ Κασρέιν. Έβγαλε τα ρούχα του και φόρεσε πιτζάμες. Τύλιξε γύρω του τη ρόμπα, πήγε στο γραφείο του, όπου υπήρχε

ένα μεγάλο τραπέζι ανάμεσα σε δύο βιβλιοθήκες και δίπλα το μπαλκόνι με το καφασωτό πλέγμα. Ήθελε να διαβάσει τουλάχιστον ένα κεφάλαιο από το βιβλίο *Οι δύο πηγές της ηθικής και της θρησκείας* του Μπερξόν και να κάνει τη δεύτερη διόρθωση του άρθρου του για τη μηνιαία στήλη του στο περιοδικό *ελ Φικρ*. Το άρθρο αναφερόταν στη φιλοσοφία. Δούλευε ως τα μεσάνυχτα και ήταν η ώρα –όπως ο ίδιος το έθετε– που αισθανόταν ανθρώπινο πλάσμα. Όλο το υπόλοιπο της ημέρας, που το περνούσε διδάσκοντας στη Σχολή *ελ Σίλαχτάρ* ή ικανοποιώντας τις διάφορες ανάγκες της καθημερινής ζωής, απλώς κάλυπτε το ζώο που έκρυβε μέσα του. Οι στόχοι αυτού του πλάσματος περιοριζόνταν στην αυτοσυντήρηση και στην ικανοποίηση των επιθυμιών του. Δεν αγαπούσε ούτε σεβόταν την καριέρα του, αλλά από την άλλη μεριά δεν παραδεχόταν ανοιχτά ότι τον ενοχλούσε η δουλειά αυτή, κυρίως όταν βρισκόταν στο σπίτι, γιατί δεν ήθελε να δίνει ικανοποίηση στους κακοπροαίρετους που θα χαιρόνταν με τη δυστυχία του. Παρ' όλα αυτά, ήταν εξαιρετικός δάσκαλος. Είχε κερδίσει το σεβασμό του διευθυντή του σχολείου, ο οποίος και του είχε αναθέσει μερικές διοικητικές αρμοδιότητες. Ο Καμάλ αστειευόταν αποκαλώντας τον εαυτό του σκλάβο, γιατί ο σκλάβος κάνει αναγκαστικά τη δουλειά που του αναθέτει ο αφέντης του. Η αλήθεια ήταν ότι η επιθυμία του να διακριθεί, επιθυμία που την είχε από τα νιάτα του, τον έκανε να εργάζεται σκληρά για να κερδίσει την αναγνώριση. Από την αρχή είχε πασχίσει να κερδίσει το σεβασμό των μαθητών και των συναδέλφων του, και το είχε καταφέρει. Τον σέβονταν και τον αγαπούσαν πολύ κι ας είχε μεγάλο κεφάλι κι ακόμη μεγαλύτερη μύτη. Χωρίς αμφιβολία, αυτά τα δύο χαρακτηριστικά –ή μάλλον το οδυνηρό σύμπλεγμα που ένιωθε εξαιτίας τους– ήταν υπεύθυνα για την αποφασιστικότητά του να δημιουργήσει προς τα έξω την εικόνα της εξέχουσας προσωπικότητας. Επειδή διαπίστωσε κάποια στιγμή ότι αυτά τα χαρακτηριστικά θα του δημιουργούσαν πρόβλημα, είχε ατσαλώσει τον εαυτό του έτσι, ώστε να τα υπερασπίζεται εναντίον οποιουδήποτε κακοπροαίρετου πλακατζή. Δε γλίτωνε από περιστασιακά χλευαστικά σχόλια ή πειράγματα στην τάξη ή στην αυλή του σχολείου, αλλά δεχόταν αυτές τις φραστικές επιθέσεις με στωική αδιαφορία, που πήγαζε από την έμφυτη αίσθηση συμπάθειας και κατανόησης που έτρεφε προς τους άλλους. Η ικανότητά του να εξηγεί

τα μαθήματα με τρόπο που ήταν απόλυτα κατανοητός από τους μαθητές, η επιλογή ενδιαφερόντων και ευχάριστων θεμάτων σχετικών με το εθνικιστικό κίνημα ή αναμνήσεις από την επανάσταση είχαν αποτέλεσμα να σχηματίσουν ευνοϊκή γνώμη γι' αυτόν οι μαθητές του και ν' αποκτήσει καλή φήμη. Αυτοί οι παράγοντες, καθώς και η αυστηρότητά του, όταν ήταν απαραίτητη, έβαζαν τροχοπέδη σε οποιαδήποτε διάθεση αντίδρασης εναντίον του. Στην αρχή τον πλήγωναν τα πειράγματα που του έκαναν, γιατί του ξυπνούσαν παλιές οδυνηρές αναμνήσεις, αλλά με τον καιρό αποζημιώθηκε από τη γνώμη που είχαν σχηματίσει γι' αυτόν τα παιδιά, που τον αντιμετώπιζαν πλέον με σεβασμό, αγάπη και θαυμασμό.

Η μηνιαία του στήλη στο περιοδικό *ελ Φικρ* του είχε προκαλέσει ένα άλλο πρόβλημα, γιατί έπρεπε να νοιάζεται για την αντίδραση του διευθυντή του σχολείου και των άλλων καθηγητών. Μπορεί να τον ρωτούσαν αν η παρουσίαση εκ μέρους του των αρχαίων και σύγχρονων φιλοσοφικών ιδεών, που έρχονταν πολλές φορές σε σύγκρουση με κατεστημένες αρχές, συμβιβαζόταν με το λειτούργημα του εκπαιδευτικού. Ευτυχώς, κανείς από τους συναδέλφους του δε διάβαζε το *Φικρ*. Τέλος, διαπίστωσε ότι τυπώνονταν μονάχα χίλια αντίτυπα κάθε τεύχους του περιοδικού, από τα οποία τα μισά τουλάχιστον κυκλοφορούσαν σε άλλες αραβικές χώρες. Αυτό το γεγονός τον ενθάρρυνε να συνεχίσει να γράφει στο περιοδικό χωρίς το φόβο επιθέσεων και χωρίς να κινδυνεύει να χάσει τη δουλειά του.

Κατά τη διάρκεια αυτών των σύντομων νυχτερινών μαθημάτων ο καθηγητής της Αγγλικής στη Σχολή *ελ Σιλαχτάρ* μεταμορφώθηκε σε έναν απελευθερωμένο ταξιδιώτη που διέσχιζε τις απεριόριστες εκτάσεις της σκέψης. Διάβαζε, σκεφτόταν και κατέγραφε τις παρατηρήσεις του, τις οποίες αργότερα συμπεριλάμβανε στα άρθρα του. Οι προσπάθειές του είχαν κίνητρο την επιθυμία της διανόησης και τη βαθιά λαχτάρα του να εξορκίσει τον εφιάλτη που τον καταδίωκε και την αίσθηση της απομόνωσης και της μοναξιάς που έκλεινε μέσα του. Δραπέτευε από τη μοναξιά του υιοθετώντας την άποψη του Σπινόζα για την ενότητα της ύπαρξης και παρηγορούσε τον εαυτό του για τις ταπεινώσεις που δεχόταν ενστερνιζόμενος τη θεωρία του Σοπενχάουερ περί της νίκης της ασκητικής έναντι της σαρκικής επιθυμίας. Τη συμπόνια του για τη δυστυχία της Έϊσα την εκλογίκευε μελετώ-

ντας την ερμηνεία που έδινε για το κακό ο Λάμπνιτς και δρούσιζε τη δίψα του για έρωτα με τις ποιητικές εξάρσεις του Μπερξόν. Ωστόσο, αυτή η συνεχής προσπάθεια δεν κατάφερε να αποπλίσει την ανησυχία που τον βασάνιζε, γιατί η αλήθεια ήταν γοητευτική, απρόσιτη, παιχνιδιάρικη και φιλάρεσκη σαν την κοκέτα γυναίκα. Γεννούσε αμφιβολίες και ζήλια, ξυπνούσε τον βίαιο πόθο να την κατακτήσεις και να γίνεις ένα μ' αυτή. Ήταν όλο καπρίτσια, πάθη και μεταμορφώσεις, σαν ερωμένη. Πολύ συχνά φάνταζε πονηρή, ραδιούργη, σκληρή και περήφανη. Όταν ο Καμάλ έφτανε σε τέτοιο σημείο ταραχής ώστε να μην μπορεί να δουλέψει, ηρεμούσε τον εαυτό του λέγοντας: «Υποφέρω, άρα ζω... Είμαι ένα ζωντανό ανθρώπινο πλάσμα. Όποιος θέλει και αξίζει να λέγεται άνθρωπος, πρέπει να πληρώνει ακριβά το τίμημα της ζωής».

Ο έλεγχος των λογιστικών βιβλίων, η καταγραφή των εσόδων και εξόδων και ο ισολογισμός των πωλήσεων της προηγούμενης ημέρας ήταν η δουλειά που ο Άχμαντ Αμπντ ελ Γκαουάντ έκανε πάντα με ακρίβεια και επιτηδειότητα, μόνο που τώρα, που ήταν γέρος και άρρωστος, την έκανε πια με δυσκολία. Σου προκαλούσε οίκτο να τον βλέπεις καμπουριασμένο, σκυμμένο πάνω από τα λογιστικά του βιβλία, κάτω από την επιγραφή που έλεγε «Στο όνομα του Θεού». Το γκρίζο μουστάκι σχεδόν κρυβόταν από τη μεγάλη μύτη του, που τώρα φαινόταν μεγαλύτερη επειδή το πρόσωπό του είχε αδυνατίσει πολύ. Η εμφάνιση του βοηθού του, του Γκαμίλ ελ Χαμζάουι, που κόντευε τα εβδομήντα, ήταν ακόμη αθλιότερη: μόλις τελείωνε με την εξυπηρέτηση κάποιου πελάτη, σωριαζόταν στην καρέκλα του ξέπνοος.

«Αν ήμασταν δημόσιοι υπάλληλοι, τώρα θα παίρναμε τη σύνταξή μας και θα είχαμε το καπέλο στραβά», μουρμούρισε ο Άχμαντ. Σήκωσε το κεφάλι του από τους λογαριασμούς και δήλωσε: «Οι πωλήσεις είναι ακόμη χαμηλά λόγω της οικονομικής κρίσης».

Ο Χαμζάουι έσφιξε τα γλωμά χείλη του, φανερά ενοχλημένος. «Δε χωράει καμιά αμφιβολία», είπε. «Αυτή η χρονιά, όμως, είναι καλύτερη από την περσινή και σίγουρα ακόμη καλύτερη από την προπερσινή. Δοξασμένο το όνομα του Κυρίου».

Οι έμποροι ονόμαζαν την περίοδο που άρχισε με την είσοδο του έτους 1930 «εποχή τρόμου». Ο Ισμαήλ Σίντι κυριαρχούσε στην πολιτική της χώρας και η οικονομία βρισκόταν σε δεινή κατάσταση. Από το πρωί ως το βράδυ δεν άκουγες τίποτ' άλλο εκτός από χρεοκοπίες και για επιχειρήσεις που έβγαιναν στο σφυρί. Οι επιχειρηματίες έμειναν με απελπισία τα χέρια τους και αναρωτιούνταν τι τους επιφύλασσε το αύριο. Ο Σάιεντ Άχμαντ ήταν οπωσδήποτε ένας από τους τυχερούς: παρόλο που κάθε χρόνο απειλούνταν με χρεοκοπία, ωστόσο είχε

καταφέρει να ξεπεράσει το πρόβλημα. «Ναι, δόξα τω Θεώ», έλεγε.

Πρόσεξε ότι ο Γκαμίλ ελ Χαμιζάουι τον κοίταζε με ένα περίεργα διστακτικό όσο και ενοχλημένο ύφος. Τι να είχε άραγε στο μυαλό του; Ο Χαμιζάουι σηκώθηκε για να μετακινήσει την καρέκλα του και να τη φέρει κοντύτερα στο γραφείο. Μετά κάθισε ξανά και χαμογέλασε αμήχανα. Έκανε διαπεραστικό κρού κι ας είχε έξω έναν λαμπρό ήλιο. Δυνατές ριπές ανέμου έκαναν τις πόρτες να κροτούν και τα παράθυρα να τρίζουν.

Ο Σάιεντ Άχμαντ ίσιωσε το κορμί του. «Πες ό,τι σε απασχολεί», είπε. «Είμαι βέβαιος πως πρόκειται για κάτι σημαντικό».

Ο Χαμιζάουι χαμήλωσε το βλέμμα και είπε: «Βρίσκομαι σε πολύ δύσκολη θέση. Δεν ξέρω πώς να το θέσω...»

Ο εργοδότης του τον ενθάρρυνε: «Περισσότερο χρόνο έζησα μαζί σου παρά με την οικογένειά μου την ίδια... Πρέπει να αισθάνεσαι ελεύθερος να μου εκφράσεις ειλικρινά ό,τι σκέφτεσαι».

«Τα χρόνια που ζήσαμε μαζί είναι που με δυσκολεύουν τόσο, Σάιεντ».

«Τα χρόνια που ζήσαμε μαζί!» σκέφτηκε. Ποτέ δεν του είχε περάσει από το μυαλό αυτή η πιθανότητα – αυτή που υπονοούσαν τα λόγια του Χαμιζάουι. Του είπε: «Θέλεις να... αλήθεια;»

«Ήρθε η ώρα ν' αποσυρθώ. Ο Θεός δε ζητάει ποτέ από μια ψυχή να προσφέρει περισσότερα απ' όσα μπορεί», αποκρίθηκε στενοχωρημένα ο Χαμιζάουι.

Ο Σάιεντ Άχμαντ αισθάνθηκε άσχημα. Η απόφαση του Χαμιζάουι ν' αποσυρθεί ήταν ένας κακός προάγγελος. Πώς θα μπορούσε να κρατήσει μόνος του το μαγαζί; Ήταν γέρος και άρρωστος.

Κοίταξε όλο ανησυχία το βοηθό του, που με φωνή γεμάτη συναίσθημα είπε: «Ειλικρινά, λυπάμαι πολύ. Όμως δεν μπορώ να δουλέψω άλλο. Πέρασε ο καιρός που δούλευα χωρίς πρόβλημα. Πάντως, μην ανησυχείς, τακτοποίησα το ζήτημα και δε θα σ' αφήσω μόνο. Τη θέση μου θα την πάρει κάποιος που να μπορεί να σε βοηθήσει περισσότερο απ' όσο εγώ».

Συνέπεια της εμπιστοσύνης του στην τιμότητα του Χαμιζάουι ήταν να μην έχει άγχος. Πώς μπορούσε ένας άντρας στα εξήντα τρία του ν' αρχίσει ξανά από την αρχή να κρατάει το μαγαζί του από το χάραμα ως το δειλινό;

«Όταν ένας άντρας βγαίνει στη σύνταξη και κάθεται σπίτι του, οι δυνάμεις του αρχίζουν να φθίνουν. Δεν το πρόσεξες αυτό με τους δημόσιους υπαλλήλους;»

Ο Γκαμίλ ελ Χαμζάουι χαμογέλασε. «Στη δική μου περίπτωση η κατάρπωση ήρθε πριν βγω στη σύνταξη», είπε.

Ο Σάιεντ Άχμαντ γέλασε ξαφνικά σαν να ήθελε με τον τρόπο αυτό να κρύψει την αμηχανία στην οποία είχε περιέλθει. «Παλιοκατεργάρι! Μ' εγκαταλείπεις γιατί σου το ζήτησε ο γιος σου ο Φουάντ», του φώναξε.

«Θεός φυλάξοι!» έκανε παρεξηγημένος ο Χαμζάουι. «Η κατάσταση της υγείας μου είναι σε όλους φανερή. Αυτός είναι ο μόνος λόγος που φεύγω».

Μπορεί να ήταν κι έτσι. Όμως ο Φουάντ ήταν ανώτατος δικαστικός κι ένας άνθρωπος με τη δική του θέση δε θα ήθελε να συνεχίσει ο πατέρας του να εργάζεται ως υπάλληλος σε κατάσταση, έστω κι αν ο ιδιοκτήτης του ήταν αυτός που στήριξε οικονομικά την οικογένειά του κι έγινε αιτία να σπουδάσει και να κερδίσει τη θέση που κατείχε. Ωστόσο, ο Σάιεντ Άχμαντ αισθανόταν πως η ευθύτητά του είχε στενοχωρήσει τον εξάιρετο βοηθό του. Προσπάθησε λοιπόν να μπαλώσει την κατάσταση, ρωτώντας τον ευγενικά πότε ο Φουάντ θα έπαιρνε τη μετάθεσή του για το Κάιρο.

«Αυτό το καλοκαίρι ή, το αργότερο, το επόμενο...»

Οι στιγμές που ακολούθησαν ήταν τεταμένες. Τελικά ο Χαμζάουι, στο ίδιο ευγενικό ύφος με τον εργοδότη του, είπε: «Άμα εγκατασταθεί στο Κάιρο μαζί μου, θα πρέπει να κοιτάξω να του βρω καμιά καλή νύφη. Έτσι δεν είναι, κύριε Σάιεντ; Από τα οχτώ μου παιδιά, αυτός είναι ο μοναδικός γιος. Πρέπει να φροντίσω να κάνει έναν καλό γάμο. Κάθε φορά που το σκέφτομαι, στο μυαλό μου έρχεται μια όμορφη και καλή κοπέλα, η εγγονή σου». Έριξε ένα γοργό ερωτηματικό βλέμμα στον εργοδότη του κι ύστερα πρόσθεσε ψελλίζοντας: «Φυσικά, δεν είμαστε της δικής σας τάξης...»

«Μπαρμπα-Γκαμίλ, ο Θεός να μας συγχωρέσει. Είμαστε χρόνια τώρα κάτι παραπάνω από αδέρφια», αναγκάστηκε ν' απαντήσει ο Σάιεντ Άχμαντ.

Να είχε ενθαρρύνει άραγε ο Φουάντ τον πατέρα του να θίξει αυτό το θέμα; Ήταν πολύ σπουδαίο πράγμα να έχει κανείς θέση ανώτατου

δικαστικού, κι ακόμη σπουδαιότερο να κατάγεται από καλή οικογένεια. Όμως ήταν ο καιρός κατάλληλος να κουβεντιάσουν για γάμο;

«Πρώτα πρώτα, πες μου πότε σκοπεύεις να φύγεις».

Από την πόρτα του καταστήματος ακούστηκε μια φωνή να λέει: «Πολύ καλημέρα σας!»

Αν κι ενοχλήθηκαν και οι δύο που διακόπηκε η συζήτησή τους, ο Σάιεντ Άχμαντ χαμογέλασε ευγενικά και αποκρίθηκε: «Καλωσήρθατε, καλωσήρθατε!» Ύστερα έδειξε την καρέκλα που είχε αδειάσει ο Χαμζάουι και είπε: «Παρακαλώ, καθίστε».

Η Ζεμπέντα κάθισε. Το κορμί της έδειχνε φουσκωμένο και το πρόσωπό της ήταν σκεπασμένο με καλλυντικά. Δε φορούσε πια ούτε ένα από τα χρυσά που κάποτε στόλιζαν το λαιμό της, τ' αυτιά και τα χέρια, κι από την παλιά της ομορφιά δεν είχε απομείνει τίποτε.

Ως συνήθως, ο Σάιεντ Άχμαντ προσπάθησε να την κάνει να νιώσει άνετα, σαν στο σπίτι της, αλλά στην πραγματικότητα της φέρθηκε όπως φερόταν και σε κάθε άλλον πελάτη. Η επίσκεψη αυτή τον κακοκάρδισε, γιατί κάθε φορά που ερχόταν αυτή η γυναίκα τού έκανε ένα σωρό ερωτήσεις. Τη ρώτησε πώς ήταν από υγεία κι εκείνη αποκρίθηκε πως δεν υπέφερε από τίποτε. «Δόξα σοι ο Θεός».

Έπειτα από ένα λεπτό σιωπής, ο Σάιεντ Ξανάπε: «Καλωσήρθατε, καλωσήρθατε...»

Εκείνη χαμογέλασε μ' ευγνωμοσύνη, αλλά έδειχνε να αντιλαμβάνεται την έλλειψη ενθουσιασμού πίσω από τις ευγενικές του κουβέντες. Προσπονήθηκε πως δεν κατάλαβε την αδιαφορία του και γέλασε. Ο χρόνος τής είχε μάθει να ελέγχει τον εαυτό της. Είπε: «Δε θέλω να σπαταλάω το χρόνο σας όταν είστε απασχολημένος, αλλά είστε ο καλύτερος άνθρωπος που ξέρω. Παρακαλώ, δώστε μου ένα δάνειο ή βρείτε κάποιον ν' αγοράσει το σπίτι μου. Μακάρι να το αγοράσετε εσείς ο ίδιος!»

Ο Άχμαντ Αμπντ ελ Γκασουάντ αναστέναξε. «Εγώ; Μακάρι να μπορούσα... Οι εποχές έχουν αλλάξει, σουλτάνα. Σας λέω με κάθε ειλικρίνεια πώς έχει η κατάσταση, αλλά δεν εννοείτε να με πιστέψετε».

Εκείνη γέλασε για να κρύψει την απογοήτευσή της. «Η χρεοκοπημένη σουλτάνα! Να τι είμαι τώρα. Τι να κάνω, μου λέτε;»

«Την τελευταία φορά που ήρθατε σας έδωσα ό,τι μπορούσα, αλλά η κατάσταση στην οποία βρίσκομαι δε μου επιτρέπει να ξανακάνω το ίδιο και τώρα».

«Δεν μπορείτε να βρείτε κάποιον ν' αγοράσει το σπίτι μου;» ρώτησε εκείνη με αγωνία.

«Θα κοιτάξω να βρω αγοραστή. Αυτό σας το υπόσχομαι».

«Αυτό περίμενα από σας, γιατί είστε σ' αλήθεια πολύ καλός άνθρωπος». Έπειτα πρόσθεσε θλιμμένα: «Δεν άλλαξε μονάχα ο κόσμος· οι άνθρωποι άλλαξαν ακόμη περισσότερα. Ο Θεός να τους συγχωρέσει. Στις δικές μου τις ημέρες, σκοτώνονταν ποιος θα πρωτοφιλήσει τις παντούφλες μου, αλλά τώρα με βλέπουν στο δρόμο κι αλλάζουν πεζοδρόμιο».

Είναι αναπόφευκτο ο άνθρωπος να απογοητεύεται στη ζωή του από ένα ή ίσως και περισσότερα πράγματα – από την υγεία του, τους νέους ή από άλλους ανθρώπους–, όμως, πού ήταν, σ' αλήθεια, οι παλιές ωραίες ημέρες, ο έρωτας και οι ρομαντικές μελωδίες;

«Φταίτε κι εσείς, σουλτάνα. Δεν κάνατε οικονομίες τον καιρό που μπορούσατε».

Εκείνη αναστέναξε στενοχωρημένα. «Ναι. Εγώ δεν είμαι σαν την “αδελφή” σας την Γκαλίλα. Εκείνη δεν τη νοιάζει ποιανού το όνομα λερώνει, αρκεί να πλουτίσει. Έχει μαζέψει αρκετά χρήματα και μερικά σπίτια. Ύστερα, ο Θεός θέλησε να με περικυκλώσουν ληστές. Ο Χάσαν Άνμπαρ μου φέρθηκε αισχρά και μου χρέωνε το ένα γραμμαμάριο κοκαΐνης σαν να ήτανε κιλό την εποχή που υπήρχε έλλειψη».

«Καταραμένο...»

«Ο Χάσαν Άνμπαρ; Τρισκατάρατος!»

«Όχι, την κοκαΐνη εννοώ».

«Μα το Θεό, η κοκαΐνη είναι πιο μαλακή από τους ανθρώπους».

«Όχι, όχι, δεν είναι έτσι. Είναι πολύ κρίμα που υποκύψατε σ' αυτόν το διάολο».

«Μου ρούφηξε όλη μου τη δύναμη, κατέστρεψε την υγεία μου», αναγκάστηκε να παραδεχτεί εκείνη. «Όμως, τι να κάνω; Πότε λέτε να μου βρείτε αγοραστή;»

«Με την πρώτη ευκαιρία, Θεού θέλοντος».

Εκείνη σηκώθηκε και με ύφος αυστηρό είπε: «Την επόμενη φορά που θα έρθω, κοιτάξτε να χαμογελάτε σαν να το πιστεύετε πραγματικά. Μπορώ να ανεχτώ προσβολές από τον καθένα αλλά όχι από σας. Ξέρω ότι γίνομαι φορτική με τις απαιτήσεις μου, αλλά ένας Θεός μο-

νάχα ξέρει σε πόσο στενόχωρη θέση βρίσκομαι. Κατά τη γνώμη μου, είστε ο πιο ευγενικός άνθρωπος που υπάρχει στη γη».

«Νομίζω ότι φαντάζεστε διάφορα», έκανε εκείνος απολογητικά. «Όταν ήρθατε με απασχολούσε ένα πολύ σοβαρό ζήτημα. Όπως ξέρετε, οι έργοιες του εμπόρου δεν τελειώνουν ποτέ».

«Μακάρι ο Θεός να σας απαλλάξει απ' όλα σας τα προβλήματα».

Τη συνόδευσε στην πόρτα, χαμήλωσε το κεφάλι σε μια ελαφριά υπόκλιση για να της δείξει την ευγνωμοσύνη του για το σχολίο της κι ύστερα τη χαιρέτησε. «Είστε ευπρόσδεκτη πάντα».

Πρόσεξε το βλέμμα της απόγνωσης και της ήττας στο βλέμμα της, και τη λυπήθηκε. Ξαναγύρισε με βαριά καρδιά στην καρέκλα του και κοίταξε τον Γκαμίλ ελ Χαμζάουι. «Τι κόσμος κι αυτός!»

«Μακάρι ο Θεός να σε φυλάει από κάθε κακό και να σου τα φέρνει όλα βολικά», είπε ο Χαμζάουι κι ύστερα συνέχισε σε τόνο σκληρό: «Όμως αυτή η παραλυμένη γριά είχε την τιμωρία που της άξιζε».

Ο Άχμαντ Αμπντ ελ Γκαουάντ κούνησε το κεφάλι σύντομα σαν να ήθελε να διαμαρτυρηθεί σιωπηλά για τη σκληρή εκείνη παρατήρηση. Ύστερα, υιοθετώντας ξανά τον εύθυμο τόνο με τον οποίο είχε αρχίσει να μιλάει πριν τους διακόψει με τον ερχομό της η Ζεμπέντα, ρώτησε: «Επιμένεις στην απόφασή σου να μας εγκαταλείψεις;»

«Δεν είναι εγκατάλειψη... Θέλω να βγω στη σύνταξη. Ειλικρινά, λυπάμαι», αποκρίθηκε ο άλλος αμήχανα.

«Λόγια... σαν αυτά που είπα για να κοροϊδέσω τη Ζεμπέντα πριν από ένα λεπτό».

«Θεός φυλάξοι! Εγώ μιλάω από την καρδιά μου. Δε βλέπεις ότι τα γηρατειά με τσάκισαν;»

Ένας πελάτης μπήκε στο μαγαζί και ο Χαμζάουι πήγε να τον εξυπηρετήσει. Έπειτα ακούστηκε μια γηραλέα φωνή να λέει: «Ποιος είναι εκείνος ο μορφάντρας που κάθεται πίσω από το γραφείο;»

Ο σείχ Μετουάλι Αμπντ ελ Σαμάντ στεκόταν στην πόρτα φορώντας μια κατατσαλακωμένη άχρωμη κλεμπία και σκασμένα κόκκινα δερμάτινα παπούτσια. Στο κεφάλι φορούσε ένα τουρμπάνι από μαλλί καμήλας. Στηριζόταν σ' ένα μπαστούνι, και με κατακόκκινα μάτια κοίταζε τον τοίχο δίπλα στο γραφείο, νομίζοντας πως κοιτούσε τον ιδιοκτήτη.

Παρά τις έργοιες που σκότιζαν το μυαλό του, ο Σάιεντ Άχμαντ χαμογέλασε. «Πέρασε μέσα, σείχ Μετουάλι. Πώς είσαι;»

Ο γέρος άνοιξε το ξεδοντιασμένο του στόμα και φώναξε: «Πίεση, έξω από δω! Υγεία, γύρνα σε τούτο τον ευγενικό άντρα!»

Ο Σάιεντ Άχμαντ σηκώθηκε και προχώρησε προς το μέρος του επισκέπτη. Ο σείχ τον κοίταξε, αλλά αμέσως οπισθοχώρησε σαν να ετοιμαζόταν να το βάλει στα πόδια. Μετά έκανε έναν κύκλο, έδειξε τα τέσσερα σημεία του ορίζοντα και φώναξε: «Θα βρεις ανακούφιση εδώ... εδώ... εδώ... κι εδώ!» Βγήκε στο δρόμο. «Όχι σήμερα», φώναξε. «Αύριο ή μεθαύριο. Να λες: Ο Θεός ξέρει ποιο είναι το σωστό».

Ύστερα με μεγάλα σβέλτα βήματα, που έδειχναν αφύσικα σ' ένα γεροντάκο τόσο αδύναμο, έφυγε.

Η μεγάλη οικογένεια γυρνούσε στις ρίζες της κάθε Παρασκευή και το παλιό σπίτι ζωντάνευε με παιδιά κι εγγόνια. Αυτή η ωραία παράδοση δε διακόπηκε ποτέ. Αφού η Ουμ Χάναφι καταπιανόταν τώρα πια με την κουζίνα, η Αμίνα δεν ήταν η πρωταγωνίστρια της ημέρας. Ωστόσο, η κυρία του σπιτιού δεν παρέλειπε να θυμίζει σε όλους ότι η υπηρέτρια υπήρξε δική της μαθήτρια. Η λαχτάρα της Αμίνα να την επαινούν γινόταν ακόμη πιο έντονη όσο αισθανόταν πως δεν άξιζε τον έπαινο. Η Χαντίγκα, αν και επισκέπτρια, πάντα βοηθούσε στο μαγείρεμα. Λίγο πριν ο Σάιεντ Άχμαντ φύγει για το μαγαζί, τον περιτοίγυριζαν τα μέλη της οικογένειας: ο Ιμπραήμ Σάουκατ και οι δύο γιοι του, ο Αμπντ ελ Μένεεμ και ο Άχμαντ, μετά ο Γιασίμ και τα παιδιά του, Ραντουάν και Καρίμα. Ήταν όλοι τους μετρημένοι, δέσμοι μιας ταπεινοφροσύνης που μετέτρεπε το γέλιο σε χαμόγελο και τη συζήτηση σε ψίθυρο. Όσο περισσότερο γερνούσε ο Σάιεντ Άχμαντ, τόσο περισσότερο επιζητούσε τη συντροφιά τους. Μάλιστα είχε μαλώσει τον Γιασίμ επειδή περιόρισε τις επισκέψεις του στο μαγαζί ακριβώς εξαιτίας αυτών των συγκεντρώσεων της Παρασκευής. Δεν καταλάβαινε το μουλάρι πως ο πατέρας του επιθυμούσε να τον βλέπει όσο πιο συχνά γινόταν;

Ο γιος του Γιασίμ, ο Ραντουάν, είχε όμορφο πρόσωπο, ροδαλή επιδερμίδα και πολύ εκφραστικά μάτια. Η ομορφιά του ήταν συνδυασμός πολλών και διαφορετικών χαρακτηριστικών που είχε κληρονομήσει από τους δικούς του. Θύμιζε στον Σάιεντ Άχμαντ τον Γιασίμ, τη Χανέγια, τη μητέρα του Γιασίμ, και τον Μοχάμαντ Έφατ, έναν αγαπημένο φίλο που ήταν ο άλλος παππούς του νεαρού. Ο Ραντουάν ήταν το αγαπημένο εγγόνι του Σάιεντ Άχμαντ. Η αδελφή του η Καρίμα ήταν ένα οχτάχρονο κοριτσάκι. Μεγαλώνοντας, θα γινόταν σίγουρα καλλονή, και όχι μονάχα επειδή είχε υπέροχα μαύρα μάτια ολόδια

με της μάνας της της Ζανούμπα, μάτια εκφραστικά που έκαναν το γερο-πατριάρχη να κρυφοχαμογελάει με τις πλούσιες αναμνήσεις που του έφεραν στο νου. Το αξιοπρόσεκτο στα χαρακτηριστικά τόσο του Αμπντ ελ Μένεεμ όσο και του Άχμαντ ήταν μια πιο ήπια εκδοχή της τεράστιας μύτης του παππού τους και βέβαια τα μικρά μάτια της Χαντίγκα, της μητέρας τους. Επίσης ήταν πιο τολμηροί από τους άλλους όταν απευθύνονταν σ' εκείνον. Όλα τούτα τα εγγόνια έκαναν επιτυχημένες σπουδές, πράγμα για το οποίο ήταν περήφανος, αλλά από την άλλη μεριά έδειχναν πολύ απασχολημένα με τις προσωπικές τους υποθέσεις ώστε ν' ασχολούνται μαζί του. Κι ενώ παρηγορούσαν τον παππού τους, δείχνοντάς του με την παρουσία τους πως η ζωή του διαγωνιζόταν στις καινούργιες γενιές, του θύμιζαν κιόλας πως σιγά σιγά θα έπρεπε να αποσυρθεί από την κυρίαρχη θέση που κατείχε στην οικογένεια. Αυτό δεν τον στενοχωρούσε τόσο πολύ, αφού το βάρος του χρόνου που είχε προστεθεί πάνω του είχε φέρει μαζί και τη σοφία, αλλά επίσης την αρρώστια και την αδυναμία. Όμως θα ήταν παράλογο να φαντάζεται πως αυτή η καινούργια προοπτική θα εμπόδιζε να ξεχνύεται μέσα του το κύμα των αναμνήσεων. Το 1890, όταν εκείνος ήταν στην ηλικία τους, μελετούσε λίγο, έπαιζε πολύ και μοίραζε το χρόνο του στα σπίτια των μουσικών στην Γκαμαλίγια και στα στέκια της Εζμπεκίγια. Ακόμη και τότε, πιστοί του σύντροφοι ήταν ο Μοχάμαντ Έφατ, ο Άλι Αμπντ ελ Ραχίμ και ο Ιμπραήμ ελ Φαρ. Ο πατέρας του, που κρατούσε το μαγαζί, μάλωνε σπάνια το μοναχογιό του και τον παραχάιδευε. Η ζωή τότε έμοιαζε με τυλιγμένο ειλητάριο φορτωμένο ελπίδες. Μετά παντρεύτηκε τη Χανέγια... Όμως, δεν έπρεπε να βιάζεται τόσο... δεν έπρεπε ν' αφήσει τις αναμνήσεις να τον παρασύρουν μακριά.

Σηκώθηκε να ετοιμαστεί για την απογευματινή προσευχή, σημάδι ότι θα έφευγε σύντομα. Όταν τελικά άλλαξε ρούχα κι έφυγε για το μαγαζί, οι άλλοι συγκεντρώθηκαν για να πιουν τον καφέ τους και για μια οικογενειακή κουβεντούλα γύρω από το μαγκάλι της γιαγιάς.

Η Αμίνα, η Έισα και η Νααΐμα κάθονταν στον κεντρικό καναπέ. Στον καναπέ που βρισκόταν στη δεξιά πλευρά ήταν καθισμένοι ο Γιασίν, η Ζανούμπα και η Καρίμα. Στον καναπέ της αριστερής πλευράς κάθονταν ο Ιμπραήμ Σάουκατ, η Χαντίγκα και ο Καμάλ. Ο Ραβτούάν, ο Αμπντ ελ Μένεεμ και ο Άχμαντ είχαν πιάσει τις καρέκλες

στο κέντρο του δωματίου, κάτω από το ηλεκτρικό φωτιστικό. Ακολουθώντας τη συνήθειά του, ο Ιμπραήμ Σάουκατ επαίνεσε τα πιάτα που είχε δοκιμάσει και του άρεσαν περισσότερο. Τα τελευταία τρία τέσσερα χρόνια τα εγκώμια και οι έπαινοί του αφορούσαν την άριστη διδασκαλία που είχε κάνει η Αμίνα στην εκπληκτική της μαθήτριά, την Ουμ Χάναφι.

Η Ζανούμπα επαναλάμβανε πάντοτε τα λόγια του, αρπάζοντας την ευκαιρία που της δινόταν να γίνει αρεστή στην οικογένεια του άντρα της. Μάλιστα, από τότε που το συγγενολόι του άντρα της της είχε ανοίξει τις πόρτες του επιτρέποντάς της να συγχρωτίζεται μαζί του, είχε επιδειξει μια εκπληκτική ικανότητα στη σύσφιξη των δεσμών της με τα μέλη της οικογένειας. Θεωρούσε μάλιστα την αποδοχή που της έκαναν σαν αναγνώριση της κοινωνικής θέσης, ύστερα από αρκετά χρόνια που είχε ζήσει στην απομόνωση σαν παρίας. Ο θάνατος ενός μωρού ήταν η δικαιολογία για την πρώτη της επίσκεψη, όταν η οικογένεια του Γιασίν πήγε σπίτι του για τα καθιερωμένα συλλυπητήρια. Οι επισκέψεις αυτές την ενθάρρυναν να επισκεφτεί κι εκείνη με τη σειρά της την οδό Σουκαρέγια και αργότερα, την εποχή που ο Σάιεντ Άχμαντ αρρώστησε, την οδό Μπεν ελ Κασρέιν. Μάλιστα είχε μπει και στο δωμάτιό του, όπου κοιτάχτηκαν σαν ξένοι, χωρίς τίποτα από το παρελθόν να τους ενώνει. Έτσι η Ζανούμπα είχε γίνει μέρος της οικογένειας του Σάιεντ Άχμαντ, έλεγε «θεία» την Αμίνα και «αδελφή» τη Χαντίγκα. Ήταν πάντα υπερβολικά μετρομημένη. Αντίθετα από τις άλλες γυναίκες της οικογένειας, εκείνη ντυνόταν απλά στις επισκέψεις της, πράγμα που την έκανε να φαίνεται μεγαλύτερη απ' ό,τι ήταν στην πραγματικότητα. Αυτή η παραμέληση του εαυτού της είχε κάνει την ομορφιά της να ξεθωριάσει παράκαιρα και η Χαντίγκα ούτε που μπορούσε να πιστέψει ότι ήταν μόνο τριάντα έξι χρονών.

Η Ζανούμπα είχε καταφέρει να κερδίσει το σεβασμό όλων, και μια φορά η Αμίνα είχε πει γι' αυτή: «Δε χωράει αμφιβολία ότι κατάγεται από καλή οικογένεια – ακόμη κι αν πρέπει να γυρίσεις πίσω μια δυο γενιές για να δεις την καλοσύνη της. Πάντως δεν έχει σημασία, είναι καλή κοπέλα και η μόνη που θα μπορούσε να συμβιώσει με τον Γιασίν».

Η Χαντίγκα φαινόταν να ξεπερνάει ακόμη και τον Γιασίν στην πληθωρική πλαδαρότητα της σάρκας και δεν έβρισκε το λόγο γιατί

να δείχνει οτιδήποτε άλλο εκτός από ευτυχιωμένη για το λόγο αυτόν. Ήταν πανευτυχής με τους γιους της, τον Αμπντ ελ Μένεεμ και τον Άχμαντ, ικανοποιημένη από τον επιτυχημένο σε γενικές γραμμές γάμο της αλλά, για να μην την πιάνει το κακό μάτι της ζήλιας, δεν άφηνε να περάσει μέρα χωρίς να γκρινιάξει για κάτι. Η συμπεριφορά της απέναντι στην Έισα είχε αλλάξει εντελώς. Τα τελευταία οχτώ χρόνια δεν είχε απευθύνει ούτε μια σαρκαστική ή απότομη κουβέντα στη νεότερη αδελφή της, ούτε γι' αστειό. Αντίθετα, προσπαθούσε να είναι πάντα γλυκόλογη και στοργική με την Έισα, αφού είχε την ατυχία να πέσει στη δυστυχία της χηρείας. Έπειτα, φοβόταν μήπως η μοίρα της δώσει κι εκείνης κανένα τέτοιο χτύπημα ή μήπως η Έισα, συγκρίνει τις τύχες τους. Επέμενε γενναιόδωρα να παραιτηθεί ο άντρας της από το μεριδίό του στην περιουσία του αδελφού του, ώστε να πάει στην Έισα και στην κόρη της τη Νααΐμα. Η Χαντίγκα είχε την ελπίδα πως θα εκτιμούσαν αναλόγως στο μέλλον αυτή την πράξη της, αλλά η Έισα βρισκόταν σε τέτοια κατάσταση, που λησμόνησε τη γενναιοδωρία της αδελφής της. Αυτή η παράλειψη δεν εμπόδισε τη Χαντίγκα να συνεχίσει να τρέφει στοργή και συμπόνια για την Έισα και να συμπεριφέρεται σαν δεύτερη μάνα στη Νααΐμα. Για να αισθάνεται ασφαλής για την ευημερία της τη σταλμένη από το Θεό, η Χαντίγκα δεν επιθυμούσε τίποτ' άλλο παρά μόνο την αγάπη της Έισα.

Ο Ιμπραήμ Σάουκατ έβγαλε ένα πακέτο τσιγάρα και πρόσφερε στην Έισα. Εκείνη πήρε ένα τσιγάρο με μεγάλη ευχαρίστηση. Πήρε ένα κι εκείνος και τα άναψαν. Η υπερβολική εξάρτηση της Έισα από το τσιγάρο και τον καφέ ήταν ένα θέμα που προκαλούσε πολλά σχόλια, αλλά η μόνη της εξήγηση ήταν ένα αδιάφορο ανασήκωμα των ώμων. Η Αμίνα περιοριζόταν σε μια ευχή: «Μακάρι ο Θεός να της δώσει παρηγοριά».

Ο Γιασίν ήταν εκείνος που έδωσε την τολμηρότερη συμβουλή από κάθε άλλο μέλος της οικογένειας, ίσως επειδή πίστευε πως ο θάνατος του ενός από τα παιδιά του του έδινε αυτό το δικαίωμα. Η Έισα θεωρούσε το δικό του χτύπημα κατώτερο από το δικό της και δυσφορούσε όταν εκείνος αναφερόταν στο δικό του βάσανο, αφού ο γιος του είχε πεθάνει τον πρώτο χρόνο της ζωής του, αντίθετα από τον Οσμάν και τον Μοχάμαντ. Οι συζητήσεις που αφορούσαν το χαμό προσώπων ήταν το αγαπημένο της θέμα και η περίοπτη θέση που πί-

στευε ότι καταλάμβανε στον κόσμο των βασιανισμένων και πολύπαθων ήταν γι' αυτήν παρήγορο γεγονός.

Ο Καμάλ άκουγε προσεκτικά τη συζήτηση που έκαναν σχετικά με το μέλλον τους ο Ραντουάν, ο Αμπντ ελ Μένεεμ και ο Άχμαντ. Ο Ραντουάν, ο γιος του Γιασίν, είπε: «Όλοι έχουμε να κάνουμε με την τέχνη και όχι με τις επιστήμες. Η μόνη σχολή που αξίζει κανείς να παρακολουθήσει στο πανεπιστήμιο είναι η Νομική».

Ο Αμπντ ελ Μένεεμ Ιμπραήμ Σάουκατ κούνησε το τεράστιο κεφάλι του, που τον έκανε να μοιάζει στον Καμάλ περισσότερο από τα τρία αγόρια, και με τη χαρακτηριστική φωνή του απάντησε με σιγουριά: «Αυτό είναι κατανοητό, αλλά εκείνος αρνείται!» Κοίταξε με την άκρη του ματιού του τον αδελφό του τον Άχμαντ, που χαμογελούσε ειρωνικά.

Χειρονομώντας ύστερα προς τον Άχμαντ, ο Ιμπραήμ Σάουκατ άρπαξε την ευκαιρία να παρατηρήσει: «Αν θέλει, μπορεί να πάει στη Σχολή Καλών Τεχνών, αλλά πρώτα πρέπει να με πείσει για την αξία αυτής της σχολής. Καταλαβαίνω πόσο σημαντική μπορεί να είναι η Νομική, αλλά όχι και οι Καλές Τέχνες».

Ο Καμάλ χαμήλωσε το βλέμμα μάλλον στενοχωρημένα καθώς ξανάφερε στο νου του μια παλιά διαμάχη σχετικά με την αξία της Νομικής και της Διδασκαλικής Ακαδημίας. Εξακολούθουσε να τρέφει αρκετές από τις παλιές του ελπίδες, αλλά η ζωή τού έδινε καθημερινά χτυπήματα. Ένας δικαστικός λειτουργός, για παράδειγμα, δε χρειαζόταν συστάσεις, αλλά ο συγγραφέας άρθρων στο περιοδικό *ελ Φικρ* ασφαλώς θα είχε ανάγκη από συστάσεις. Ο Άχμαντ Ιμπραήμ Σάουκατ δεν του άφησε καιρό για συλλογισμούς. Τον κοίταξε με τα μικρά, διαπεραστικά του μάτια και είπε: «Εγώ θ' αφήσω το θείο Καμάλ ν' απαντήσει για λογαριασμό μου».

Ο Ιμπραήμ Σάουκατ χαμογέλασε για να κρύψει την ταραχή του και ο Καμάλ χωρίς ενθουσιασμό είπε: «Μελέτησε ό,τι αισθάνεσαι πως είναι πιο κοντά στα ταλέντα σου».

Ο Άχμαντ γύρισε το λεπτό του πρόσωπο και κοίταξε με βλέμμα θριαμβευτικό τον αδελφό του κι ύστερα τον πατέρα του. Την ίδια στιγμή ο Καμάλ πρόσθεσε: «Πάντως πρέπει να παραδεχτούμε ότι η Νομική Σχολή ανοίγει ευρύτερους ορίζοντες, έχει περισσότερες ευκαιρίες για μια καλή καριέρα από τη Σχολή Καλών Τεχνών. Αν δια-

λέξεις τις Καλές Τέχνες, το μέλλον σου θα βασιστεί κυρίως στη διδασκαλία, που είναι ένα δύσκολο επάγγελμα με ελάχιστο κύρος».

«Σχεδιάζω να κάνω καριέρα στη δημοσιογραφία».

«Δημοσιογραφία;» φώναξε ο Ιμπραήμ Σάουκατ. «Δεν ξέρει τι λέει».

«Στην οικογένειά μας δε βλέπουν καμιά διαφορά ανάμεσα στον πνευματικό οδηγό και στον οδηγό ενός κάρου!» παραπονέθηκε στον Καμάλ ο Άχμαντ.

«Οι μεγάλοι πνευματικοί ηγέτες της χώρας μας έχουν αποφοιτήσει από τη Νομική Σχολή», παρατήρησε χαμογελώντας ο Ραντουάν.

Ο Άχμαντ αποκρίθηκε περήφανα: «Εγώ φαντάζομαι έναν εντελώς διαφορετικό τύπο πνευματικού ηγέτη».

«Δυστυχώς, ξέρω τι έχεις κατά νου», μόρφασε ο Αμπντ ελ Μένεεμ Σάουκατ. «Είναι τρομακτικό και ολέθριο».

Ο Ιμπραήμ Σάουκατ κοίταξε τους άλλους σαν να ζητούσε την υποστήριξή τους, και είπε στον Άχμαντ: «Πρόσεξε πριν κάνεις το άλμα. Βρίσκεσαι μόλις στο τέταρτο έτος. Η κληρονομιά σου δε θα είναι πάνω από εκατό λίρες το χρόνο. Μερικοί φίλοι μου παραπονιούνται ότι τα παιδιά τους που έχουν πανεπιστημιακή μόρφωση δεν είναι ικανά για κανένα είδος δουλειάς και καταλήγουν υπάλληλοι με μηδαμινούς μισθούς. Σκέψου τα καλά όλα αυτά, και μόνο τότε θα είσαι ελεύθερος να διαλέξεις».

Ο Γιασίν πήρε το λόγο για να πει τη δική του γνώμη: «Ας ακούσουμε και τη γνώμη της Χαντίγκα. Αυτή ήταν η πρώτη δασκάλα του Άχμαντ. Υπάρχει άλλος καταλληλότερος για να κρίνει τι είναι σημαντικότερο, τα δικαιώματα που παρέχονται από το Νόμο ή η αλτρουιστική και ανθρωπιστική επίδραση των Καλών Τεχνών;»

Χαμογέλασαν όλοι, ακόμα και η Αμίνα που εκείνη τη στιγμή ήταν απασχολημένη με το ψήσιμο του καφέ. Ακόμα κι η Έισα χαμογέλασε.

Ενθαρρυσμένη από την καλή διάθεση της αδελφής της, η Χαντίγκα είπε: «Θα σας πω μια ωραία ιστορία. Αργά χτες το απόγευμα –το χειμώνα νυχτώνει πολύ νωρίς, όπως ξέρετε– γυρνούσα στην οδό Σουκαρέγια από την Νταρμπ ελ Άχμαρ, όταν διαπίστωσα πως κάποιος με είχε πάρει από πίσω. Με πρόλαβε στην πύλη της παλιάς πόλης, κοντοστάθηκε και με ρώτησε: “Πού πας, κούκλα;” Εγώ γύρισα και του απάντησα: “Πηγαίνω στο σπίτι μου, κύριε Γιασίν”».

Ξέσπασαν όλοι σε δυνατά γέλια. Η Ζανούμπα έριξε μια ματιά

στον Γιασίν – ματιά ερωτηματική και επιπληκτική. Ύστερα τους έκανε νεύμα να σταματήσουν και ρώτησε: «Μήπως νομίζετε ότι είμαι τυφλή και δε βλέπω;»

Ο Ιμπραήμ Σάουκατ μάλωσε τον Γιασίν. «Πρόσεχε τη γλώσσα σου!»

Η Καρίμα, αν και ήταν μόλις οχτώ χρονών, έπιασε το χέρι του πατέρα της και γέλασε σαν να είχε καταλάβει το νόημα της ιστορίας που είτε η θεία της. Το σχόλιο της Ζανούμπα σήμαινε: «Ο κόσμος γελάει πάντα με τα χειρότερα πράγματα».

Ο Γιασίν έριξε μια θυμωμένη ματιά στη Χαντίγκα λέγοντας: «Με ξεμάτισες, κορίτσι μου...»

«Αν κάποιος από εδώ μέσα έχει άμεση ανάγκη από την επίδραση των Καλών Τεχνών, αυτός είσαι εσύ και όχι ο τρελογιός μου ο Άχμαντ», αποκρίθηκε η Χαντίγκα,

Η Ζανούμπα συμφώνησε, αλλά ο Ραντουάν υπεράσπισε τον πατέρα του με τον ισχυρισμό ότι τον είχαν άδικα κατηγορήσει. Ο Άχμαντ συνέχισε να κοιτάζει τον Καμάλ σαν να είχε αποθέσει τις ελπίδες του στο θείο του.

Ο Αμπντ ελ Μένεεμ κοίταξε κλεφτά τη Νααίμα, που ήταν γερμένη πάνω στη μητέρα της· έμοιαζε με λευκό τριαντάφυλλο. Το γλωμό λεπτεπίλεπτο πρόσωπό της κοκκίνιζε μόλις αισθανόταν τα μικρά του μάτια να την κοιτάζουν.

Τελικά ο Ιμπραήμ Σάουκατ ήταν αυτός που πήρε την πρωτοβουλία ν' αλλάξει την πορεία που είχε πάρει η συζήτηση: «Άχμαντ, σκέψου μονάχα ότι οι νομικές σπουδές επέτρεψαν στο γιο του Χαμζάου να γίνει ανώτερος δικαστικός».

Ο Καμάλ ένιωσε πως εκείνο το κριτικό σχόλιο απευθυνόταν μάλλον προς τον ίδιο.

«Θέλει να αρραβωνιαστεί τη Νααίμα», είπε η Έισα βγαίνοντας για πρώτη φορά από τη σιωπή της.

Έπειτα από μερικά σιωπηλά δευτερόλεπτα και όσο να χωνέψουν όλοι αυτό το απροσδόκητο νέο που άκουγαν, η Αμίνα πρόσθεσε: «Ο πατέρας του το ανέφερε χτες στον παππού της».

«Και συμφώνησε ο πατέρας;» ρώτησε με ύφος σοβαρό ο Γιασίν.

«Είναι νωρίς ακόμη».

Ο Ιμπραήμ Σάουκατ κοίταξε ερωτηματικά την Έισα. «Η κυρία Έισα τι λέει γι' αυτό;»

«Δεν ξέρω», απάντησε εκείνη χωρίς να κοιτάξει κανέναν.

«Ναι, αλλά από σένα εξαρτάται», παρατήρησε η Χαντίγκα κοιτάζοντας κατάματα την αδελφή της.

Ο Καμάλ ένιωσε εκείνη τη στιγμή την ανάγκη να πει μια καλή κουβέντα για το φίλο του. «Ο Φουάντ είναι εξαιρετικό παλικάρι».

«Δεν είναι όμως λαϊκή και ασήμαντη η οικογένειά του;» ρώτησε με κάποια επιφύλαξη ο Ιμπραήμ Σάουκατ.

«Ναι, αυτό είναι αλήθεια», απάντησε με τη δυνατή φωνή του ο Αμπντ ελ Μένεεμ Σάουκατ. «Ένας από τους θεούς του, από τη μεριά της μητέρας του, είναι οδηγός γαϊδουριών κι ένας άλλος φούρναρης. Έχει κι ένα θείο από τη μεριά του πατέρα του που είναι γραμματέας εισαγγελίας». Έπειτα, αν και με κάποιαν απροθυμία, πρόσθεσε: «Πάντως, αυτά δεν μπορούν να μειώσουν την αξία κάποιου. Πρέπει ο καθένας να κρίνεται γι' αυτό που είναι ο ίδιος και όχι η οικογένειά του».

Ο Καμάλ διαπίστωσε πως ο ανιψιός του ήθελε να υποστηρίξει δύο αλήθειες, άσχετα αν ήταν αντιφατικές μεταξύ τους: πρώτον, το ζήτημα της καταγωγής του Φουάντ και, δεύτερον, το γεγονός ότι η ταπεινή καταγωγή δε μειώνει την αξία ενός προσώπου. Αντιλαμβανόταν ότι ο Αμπντ ελ Μένεεμ από τη μια έκανε επίθεση εναντίον του Φουάντ και από την άλλη μετάνιωνε που τον είχε αδικήσει, εξαιτίας των ισχυρών θρησκευτικών του πεποιθήσεων. Όμως, το περίεργο ήταν ότι η διατύπωση αυτής της άποψης έκανε τον Καμάλ να νιώσει ανακούφιση, αφού τον έβγαζε από τη δύσκολη θέση να την υποστηρίξει ο ίδιος. Κι εκείνος, όπως ο ανιψιός του, δεν πίστευε στο ταξικό σύστημα. Ωστόσο, είχε τη διάθεση, όπως και ο Αμπντ ελ Μένεεμ, να κριτικάρει τον Φουάντ και να μειώσει τη θέση του φίλου του κι ας ήξερε πως ήταν πολύ ανώτερη από τη δική του.

Η Αμίνα αισθάνθηκε αμήχανα με την επίθεση αυτή. «Ο πατέρας του είναι ένας θαυμάσιος άνθρωπος. Δούλεψε κοντά μας τίμια και αφοσιωμένα όλη του τη ζωή», είπε.

Η Χαντίγκα βρήκε το κουράγιο να πει: «Αν όμως γίνει τελικά αυτός ο γάμος, η Νααΐμα μπορεί να βρεθεί από τη μια στιγμή στην άλλη να συγχρωτίζεται με ανθρώπους που είναι κατώτεροί της. Η καλή καταγωγή είναι το παν».

Η γνώμη της υποστηρίχτηκε και ενισχύθηκε από το τελευταίο πρό-

σπο που θα περίμενε κανείς, τη Ζανούμπα. «Έχεις δίκιο», είπε. «Η καλή καταγωγή είναι το παν».

Ο Γιασίν ταράχτηκε. Έριξε μια βιαστική ματιά στη Χαντίγκα και αναρωτήθηκε πώς θα αντιδρούσε στη σύμφωνη γνώμη της γυναίκας του. Τι θα σκεφτόταν; Θα της θύμιζε άραγε τον περιοδεύοντα θίασο και τις γυναίκες που δουλειά τους ήταν να ψυχαγωγούν; Μέσα του έβρωσε τη Ζανούμπα για την ανόητη καυχησιολογία της. Αισθάνθηκε την ανάγκη να πει κάτι για να επανορθώσει την παρατήρηση της γυναίκας του: «Θυμήσου, όμως, ότι μιλάς για έναν ανώτερο δικαστικό...»

«Ο πατέρας μου τον έκανε αυτό που είναι. Τα πλούτη μας τον έκαναν αυτό που είναι», είπε η Χαντίγκα, ενθαρρυσμένη από τη σιωπή της Έισα.

«Εγώ νομίζω πως εμείς είμαστε περισσότερο υποχρεωμένοι στον πατέρα του παρά εκείνος σ' εμάς!» είπε ο Άχμαντ Σάουκατ, και το ειρωνικό του βλέμμα τούς θύμισε εκείνη τη στιγμή τον συγχωρεμένο το θείο του Χαλίλ.

Η Χαντίγκα τέντωσε το δάχτυλό της προς το μέρος του με ύφος αυστηρό. «Πάντα κάνεις τέτοιες ακατανόητες παρατηρήσεις».

«Μην εξάπτεστε άδικα. Την τελική κουβέντα θα την πει ο πατέρας», σχολίασε ο Γιασίν σαν να ήλπιζε ότι έτσι θα τερμάτιζε αυτή τη συζήτηση.

Η Αμίνα μοίρασε τα φλιτζάνια με τον καφέ, και τα μάτια των νεαρών αντρών στράφηκαν στη Νααΐμα, που καθόταν δίπλα στη μητέρα της.

«Είναι γλυκό και όμορφο κορίτσι», σκέφτηκε ο Ραντουάν. «Μακάρι να μπορούσαμε να γίνουμε φίλοι και σύντροφοι. Αν περπατούσαμε μαζί στο δρόμο, ο κόσμος θα δυσκολευόταν να πει ποιος από τους δύο μας είναι πιο όμορφος...»

Ο Άχμαντ σκέφτηκε: «Είναι πολύ όμορφη αλλά φαίνεται προσκολλημένη στη μητέρα της και έχει ελάχιστη μόρφωση».

«Ωραία κοπέλα, θεοσεβούμενη, φτιαγμένη για σπίτι... Το μοναδικό της ελάττωμα είναι που είναι τόσο ντελικάτη... Πολύ του πέφτει του Φουάντ», σκέφτηκε με τη σειρά του ο Αμπντ ελ Μένεεμ. Μετά, διακόπτοντας τον εσωτερικό του μονόλογο, είπε δυνατά: «Νααΐμα, πες μας κι εσύ τι σκέφτεσαι».

Το γλωμό πρόσωπο της κοπελίτσας κοκκίνισε· συνοφρυώθηκε κι ύστερα χαμογέλασε, νιώθοντας φανερά αμήχανη και στριμωγμένη. «Δεν έχω γνώμη γι' αυτό το θέμα. Αφήστε με ήσυχη!» είπε ύστερα ντροπαλά.

«Ψευτοντροπές...» έκανε σαρκαστικά ο Άχμαντ.

«Ψευτοντροπές;» είπε η Έισα.

Εκείνος έσπευσε να διορθώσει: «Θέλω να πω, ότι έχει περάσει η μόδα αυτού του είδους της ντροπαλότητας. Νααίμα, αν δε λες τη γνώμη σου, θα δεις κάποτε τη ζωή σου να τελειώνει και να έχουν πάρει άλλοι όλες τις αποφάσεις που αφορούν εσένα».

«Δεν είμαστε συνηθισμένες σε τέτοιου είδους κουβέντες», αποκρίθηκε με πικρό ύφος η Έισα.

Ο Άχμαντ, χωρίς να δώσει σημασία στο προειδοποιητικό βλέμμα της μητέρας του, είπε: «Βάζω στοίχημα ότι η οικογένειά μας βρίσκεται ακόμη τέσσερις αιώνες πίσω από την εποχή της!»

«Και γιατί τέσσερις, παρακαλώ;» ρώτησε πειραχτικά ο Αμπντ ελ Μένεεμ.

«Για να μην πω παραπάνω και φανώ αγενής», αποκρίθηκε ειρωνικά ο αδελφός του.

Η Χαντίγκα γύρισε την κουβέντα στον Καμάλ: «Κι εσύ; Πότε θα παντρευτείς εσύ;»

«Α, αυτό είναι άλλη ιστορία!» είπε ο Καμάλ, που ένιωθε να καταλαμβάνεται εξαπίνης.

«Καινούργια, πάντως... Και δεν πρόκειται να την εγκαταλείψουμε ώσπου να δώσει ο Θεός να σε δούμε καλά τακτοποιημένο με ένα καλό κορίτσι».

Η Αμίνα παρακολούθησε αυτό το τελευταίο μέρος της συζήτησης με μεγάλο ενδιαφέρον. Η μεγαλύτερη επιθυμία της ήταν να δει τον Καμάλ να κάνει έναν καλό γάμο. Ευχόταν ολόψυχα να δει μια μέρα να γίνεται πράξη η επιθυμία της. Τότε θα μπορούσε ν' ακουμπήσει το βλέμμα της στο εγγόνι που θα της χάριζε ο μοναδικός της γιος. «Ο πατέρας του του πρότεινε κάμποσες νύφες, και μάλιστα από τις καλύτερες οικογένειες, αλλά αυτός πάντα βρίσκει κάποια δικαιολογία για ν' αποφύγει το γάμο», είπε.

«Ανόητες δικαιολογίες! Πόσων χρονών είσαι, Καμάλ;» ρώτησε ο Ιμπραήμ Σάουκατ γελώντας.

«Είκοσι οχτώ. Τώρα είναι πολύ αργά».

Η Αμίνα γούρλωσε τα μάτια έκπληκτη από τον αριθμό που άκουσε και η Χαντίγκα είπε θυμωμένα: «Σου αρέσει να περνεύσαι μεγαλύτερος απ' ό,τι στην πραγματικότητα είσαι».

Μιας κι ήταν ο μικρότερος αδελφός της, αποκαλύπτοντας την ηλικία του αποκάλυπτε ταυτόχρονα και τη δική της. Αν και ο άντρας της ήταν εξήντα χρονών, σιχαινόταν να της θυμίζουν ότι εκείνη ήταν κιόλας τριάντα οχτώ.

Ο Καμάλ δεν ήξερε τι να πει. Κατά τη γνώμη του, το ζήτημα αυτό δεν μπορούσε να τακτοποιηθεί με μια κουβέντα, αλλά πάντα αισθανόταν αναγκασμένος να εξηγήει τη θέση του κι έτσι, με απολογητικό ύφος, είπε: «Εργάζομαι όλη την ημέρα στο σχολείο και κάθε βράδυ στο γραφείο μου».

«Τι υπέροχη ζωή, θείε!» έκανε με ενθουσιασμό ο Άχμαντ. «Αλλά, ακόμη κι αν είναι έτσι, ο άντρας πρέπει κάποτε να παντρεύεται».

Ο Γιασίν, που ήξερε περισσότερα για τον Καμάλ από οποιονδήποτε άλλο, είπε: «Αρνεύσαι οποιαδήποτε δέσμευση για να μη σε αποσπά από την έρευνα που κάνεις για την εξεύρεση της αλήθειας. Η αλήθεια, όμως, βρίσκεται ακριβώς σε τέτοιες δεσμεύσεις. Τη ζωή δε θα τη μάθεις κλεισμένος στις βιβλιοθήκες. Η αλήθεια βρίσκεται στο σπίτι κι έξω στο δρόμο».

«Συνήθισα να ξοδεύω κάθε μήνα και την τελευταία δεκάρα του μισθού μου», παρατήρησε ο Καμάλ κάνοντας ό,τι μπορούσε για να γλιτώσει από το στρίμωγμα που του είχαν κάνει. «Δεν έχω καθόλου λεφτά στην άκρη. Πώς θα κάνω οικογένεια;»

Η Χαντίγκα δεν τον άφησε να ξεγλιστρήσει. «Αποφάσισε εσύ να παντρευτείς και τότε θα βρεις τρόπο να τα τακτοποιήσεις όλα».

Ο Γιασίν γέλασε. «Ξοδεύεις και την τελευταία δεκάρα του μισθού σου επίτηδες, για να μην μπορείς να παντρευτείς!»

«Μα τι σχέση έχουν αυτά τα δύο;» σκέφτηκε ο Καμάλ. Γιατί, όμως, δεν παντρευόταν; Αυτό άλλωστε περιμέναν από κείνον. Αυτό ήθελαν οι γονείς του. Όταν ήταν ερωτευμένος με την Άιντα, ο γάμος τού φαινόταν μακρινό όνειρο. Μετά, τον έρωτα τον αντικατέστησε ο σκεπτικισμός που του έτρωγε τη ζωή. Η μεγαλύτερη χαρά του ήταν να βρίσκει ένα καλό βιβλίο ή να δημοσιεύει κάποιο άρθρο του. Έλεγε στον εαυτό του ότι ο σκεπτόμενος άνθρωπος, ο διανοούμενος, δεν πρέπει να πα-

ντρεύεται. Κοίταξε ψηλά και σκέφτηκε ότι ο γάμος θα τον ανάγκαζε να χαμηλώσει το βλέμμα. Ήταν –κι εξακολουθούσε να είναι– ευχαριστημένος που παρέμενε ένας παρατηρητής ο οποίος απέφευγε, τουλάχιστον όσο περνούσε από το χέρι του, να εμπλακεί στους μηχανισμούς της ζωής. Ήταν τόσο τοιγούνης με την ελευθερία του, όσο σπάταλος ήταν με το χρήμα. Άλλωστε οι γυναίκες δε σήμαιναν τίποτε γι' αυτόν εκτός από περιστασιακή ηδονή. Δε σπαταλούσε ωστόσο τη νιότη του άδικα, αφού δεν άφηνε εβδομάδα που να μη γευτεί όχι μόνο τις πνευματικές χαρές, αλλά και τις σαρκικές ηδονές. Αν αυτοί οι λόγοι δεν ήταν αρκετοί, γινόταν σκεπτικιστής, αμφισβητούσε τα πάντα. Ο γάμος ήταν κάτι στο οποίο έπρεπε κανείς να πιστεύει.

«Ηρέμησε. Θα παντρευτώ όταν θα αισθανθώ την ανάγκη να το κάνω», είπε ο Καμάλ.

Η Ζανούμπα χαμογέλασε μ' έναν τρόπο που την έκανε να δείχνει δέκα χρόνια νεότερη. «Και γιατί δε θέλεις να παντρευτείς τώρα;» ρώτησε.

«Ο γάμος είναι σαν το μυρμηγκόβουνο. Συσσωρεύεις ολόκληρο χωματόβουνο απέξω», αποκρίθηκε ο Καμάλ βαριεστημένα.

Ωστόσο βαθιά μέσα του πίστευε πως ο γάμος ήταν αληθινό βουνο κι όχι ένας μικρός μυρμηγκοσωρός από χώμα. Τον είχε κυριέψει το παράξενο συναίσθημα ότι μια μέρα θα ενέδιδε στο γάμο και πως το πεπρωμένο του θα σφραγιζόταν. Τελικά τον έσωσε το σχόλιο του Άχμαντ: «Είναι ώρα να πάμε στη βιβλιοθήκη».

Ο Καμάλ, ανακουφισμένος από τη σωτήρια αυτή παρέμβαση, σηκώθηκε πρώτος και κατευθύνθηκε προς την πόρτα, ακολουθούμενος από τον Αμπντ ελ Μένεεμ, τον Άχμαντ και τον Ραντουάν. Ως συνήθως, θα δανείζονταν μερικά βιβλία στη διάρκεια αυτής της επίσκεψης στο πατρικό σπίτι.

Το γραφείο του Καμάλ, στο κέντρο του δωματίου και κάτω ακριβώς από το ηλεκτρικό φωτιστικό, πλαισιωνόταν αριστερά και δεξιά από ράφια γεμάτα βιβλία. Κάθισε στην καρέκλα του και κοίταξε τους νεαρούς που διάβαζαν τους τίτλους των βιβλίων στα ράφια. Ο Αμπντ ελ Μένεεμ έβγαλε ένα βιβλίο με δοκίμια ισλαμικής ιστορίας και ο Άχμαντ πήρε τις *Αρχές της Φιλοσοφίας*. Μετά στάθηκαν γύρω από το γραφείο, και ο Καμάλ τους κοίταζε σιωπηλά, πότε τον έναν και πότε τον άλλο.

Τελικά, ο Άχμαντ είπε ενοχλημένα: «Ποτέ δε θα μπορέσω να διαβάσω τόσο όσο θα ήθελα, εκτός κι αν μάθω τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα».

Ο Αμπντ ελ Μένεεμ έριξε μια ματιά σε μια τυχαία παράγραφο του βιβλίου που κρατούσε: «Κανείς δε γνωρίζει το Ισλάμ όπως πραγματικά είναι».

«Ο αδελφός μου ανακάλυψε την αλήθεια του Ισλάμ στο παζάρι του Χαν ελ Χαλίλ από έναν άνθρωπο του λαού», παρατήρησε σαρκαστικά ο Άχμαντ.

«Σώπα, άθελ!» τον επέπληξε αυστηρά ο Αμπντ ελ Μένεεμ.

Ο Καμάλ κοίταξε ερωτηματικά τον Ραντουάν και είπε: «Δε θα διαλέξεις κανένα βιβλίο;»

Ο Αμπντ ελ Μένεεμ απάντησε για λογαριασμό του εξαδέλφου του: «Είναι πολύ απασχολημένος με το να διαβάζει τις εφημερίδες του κόμματος Ουάφντ».

«Το ίδιο κάνει κι ο θεός μας», ανταπάντησε ο Ραντουάν δείχνοντας τον Καμάλ.

Ο θεός του δεν πίστευε σε τίποτε, αλλά ψήφισε το κόμμα Ουάφντ. Κατά τον ίδιο τρόπο αμφισβητούσε μεν την αλήθεια, αλλά δούλευε για να την ανακαλύψει. Έριξε μια ματιά στον Αμπντ ελ Μένεεμ και μια στον Άχμαντ. «Αφού κι εσείς υποστηρίζετε το κόμμα Ουάφντ, τι το παράξενο βρίσκεται σ' αυτό;» ρώτησε. «Όλοι οι Αιγύπτιοι πατριώτες είναι ουαφντιστές. Έτσι δεν είναι;» πρόσθεσε με ύφος που δε χωρούσε αντίρρηση.

Ο Αμπντ ελ Μένεεμ τον κοίταξε. «Δε χωράει αμφιβολία ότι το κόμμα Ουάφντ είναι το καλύτερο, αλλά άμα το δούμε ξέχωρα από τα άλλα και όχι σε σύγκριση μ' εκείνα, τότε δεν είναι απόλυτα ικανοποιητικό», παρατήρησε.

Ο Άχμαντ γέλασε. «Σ' αυτό συμφωνώ με τον αδελφό μου. Για να είμαι πιο ακριβής, είναι το μόνο πράγμα στο οποίο συμφωνούμε. Μπορεί όμως να διαφωνούμε στο πόσο ικανοποιημένος είναι ο καθένας μας με το κόμμα Ουάφντ. Πάντως, το σημαντικότερο είναι να τεθεί το ζήτημα του εθνικισμού. Ναι, δε χωράει αμφιβολία ότι χρειαζόμαστε ανεξαρτησία, αλλά μπορεί στη συνέχεια ο εθνικισμός να αναπτυχθεί σε σημείο τέτοιο που να μεταβληθεί σε κάτι πολύ διαφορετικό. Δεν είναι απίθανο στο μέλλον να δούμε μάρτυρες του εθνικιστικού

κινήματος, όπως τώρα κάνουμε ηλίθιες χωρίς ουσία μάχες μεταξύ φυλών και φατριών».

«Ηλίθιες μάχες! Ηλίθιος είσαι!» σκέφτηκε ο Καμάλ. «Ο Φάχμι δεν πέθανε σε ηλίθια μάχη. Πώς μπορείς να είσαι τόσο σίγουρος;» Ωστόσο, αυτό που είπε ήταν: «Όποιος αγωνίζεται για ένα σκοπό που υπερβαίνει το μέγεθος του εαυτού του, πεθαίνει σαν μάρτυρας. Μπορεί να ποικίλλουν τα αίτια ανάλογα με το είδος των μαχών, αλλά η σχέση του ατόμου με το αίτιο ή τα αίτια είναι ένας παράγων που δεν μπορεί να παραβλεφθεί».

Την ώρα που έφευγαν από το δωμάτιο, ο Ραντουάν είπε στον Αμπντ ελ Μένεεμ: «Η πολιτική είναι η μεγαλύτερη καριέρα που μπορεί να κάνει ένα κοινωνικό άτομο».

Ενώ γυρνούσαν για τον καφέ, ο Ιμπραήμ Σάουκατ σχολίασε στον Γιασίν: «Στηρίζουμε τα παιδιά μας, τα καθοδηγούμε, τα συμβουλεύουμε, αλλά το κάθε παιδί βρίζει τον δικό του δρόμο μέσα σε μια βιβλιοθήκη, που είναι ένας κόσμος εντελώς ανεξάρτητος από μας. Εκεί μέσα μάς αντιμάχονται εντελώς άγνωστα άτομα μέσω των γραπτών τους. Τι μπορούμε να κάνουμε στην περίπτωση αυτή;»

Το λεωφορείο ήταν πηγμένο στους επιβάτες. Δεν είχε απομείνει πια ούτε ο ελάχιστος χώρος για να σταθεί κανείς όρθιος. Ο ψηλόλιγνος Καμάλ ξεχώριζε ανάμεσά τους. Υπέθετε ότι και οι άλλοι επιβάτες πήγαιναν για να παρακολουθήσουν την εθνική γιορτή της 13ης Νοεμβρίου. Κοίταξε με φιλική περιέργεια τα πρόσωπα γύρω του.

Αν και βαθιά μέσα του δεν πίστευε σε τίποτε, ωστόσο γιόρταζε αυτές τις επετείους όπως και οι πιο θερμοί εθνικιστές. Οι επιβάτες, ενθαρρυσμένοι από το γεγονός ότι πήγαιναν στον ίδιο προορισμό και ότι υποστήριζαν το μεγάλο κόμμα Ουάφντ, κουβέντιαζαν μεταξύ τους την πολιτική κατάσταση.

Κάποιος είπε: «Η ανάμνηση του αγωνιστικού μας παρελθόντος είναι πραγματικά μια νέα κινητοποίηση με όλη τη σημασία της λέξης φέτος· ή τουλάχιστον έτσι θα έπρεπε να είναι».

Άλλος παρατήρησε: «Αυτό θα πρέπει να δώσει μιαν απάντηση στον Χορ, το γραμματέα του Φόρεϊν Όφισ, και στην άθλια δήλωσή του».

Ένας τρίτος, ερεθισμένος από την αναφορά που έγινε στον Βρετανό αξιωματούχο, φώναξε: «Αυτός ο αλητήριος είπε ότι προτείνει τη μη επαναφορά της ισχύος των Συνταγμάτων του χίλια εννιακόσια είκοσι τρία και χίλια εννιακόσια τριάντα. Και τι δουλειά έχει αυτός με το δικό μας το Σύνταγμα;»

«Μην ξεχνάτε τι είπε πριν από αυτό. *Αφού προσφεύγετε σ' εμάς, σας συμβουλευόμαστε... Αν είναι δυνατόν!*» τους θύμισε ένας τέταρτος.

«Ναι; Και ποιος ζήτησε τη συμβουλή του;»

«Δε ρωτάτε καλύτερα αυτή την κυβέρνηση των γελοίων;»

«Τον Ταουφίκ Νασίμ τον ξεχάσατε; Δεν καταλαβαίνω, όμως, γιατί το Ουάφντ κάπου τα βρήκε μαζί του».

«Όλα τα πράγματα έχουν ένα τέλος. Περιμένε ν' ακούσεις τη σημερινή ομιλία».

Ο Καμάλ άκουγε προσεκτικά και μάλιστα πήρε μέρος και στη συζήτηση. Περιέργο, αλλά ένιωσε τον ίδιο ενθουσιασμό με τους άλλους. Αυτή ήταν η όγδοη επέτειος της Ημέρας Τζιχάντ στην οποία συμμετείχε. Όπως οι άλλοι, αισθανόταν κι αυτός πικρία για τα πολιτικά πειράματα που είχαν γίνει τα περασμένα χρόνια. Είπε: «Εγώ δοκίμασα τη βασιλεία του Μοχάμαντ Μαχμούντ που υποστήριξε το Σύνταγμα επί τρία χρόνια εν ονόματι του εκσυγχρονισμού, σφετεριζόμενος την ελευθερία του λαού με αντάλλαγμα την υπόσχεση της αποξήρανσης των ελών. Εγώ έζησα τα χρόνια της τρομοκρατίας και της πολιτικής κατάπτωσης τα οποία επέβαλε στο έθνος ο Ισμαήλ Σίντκι. Ο λαός απέθεσε την εμπιστοσύνη του στους ανθρώπους αυτούς, επέλεξε να τον κυβερνούν, αλλά τελικά διαπίστωσε ότι είναι τιποτένιοι εκτελεστές που προστατεύονται από τους Εγγλέζους αστυνομικούς. Το μήνυμά τους, είτε στη μια γλώσσα ανακοινωθεί είτε στην άλλη, είναι αυτό: *Είσαστε ασημαντοι κι εμείς είμαστε οι προστάτες και φύλακές σας*. Ο λαός σύρεται στη μια μάχη μετά την άλλη και βγαίνει στο τέλος ταλαιπωρημένος. Το αποτέλεσμα ήταν να υιοθετήσει παθητική στάση και ειρωνική αντιμετώπιση έναντι όλων. Μετά η αγρένα άδειασε: έμειναν μονάχα οι Ουάφντ κι οι τύραννοι. Ο λαός περιοριζόταν μονάχα στο να παρακολουθεί από το περιθώριο, ενθάρρυνε τους άντρες τους αλλά δεν πρόσφερε βοήθεια».

Δεν μπορούσε να αγνοήσει τη ζωή του αιγυπτιακού λαού. Τον επηρέαζε συναισθηματικά ό,τι επηρέαζε το λαό του, παρόλο που η μόρφωσή του και η νόησή του τον έκαναν να αμφιβάλλει για πολλά πράγματα.

Κατέβηκε από το λεωφορείο στην οδό Σάαντ Ζαγλούλ και ακολούθησε την ουρά του πλήθους το οποίο κατευθυνόταν προς το περίπτερο που είχε στηθεί για τους εορτασμούς της επετείου, κοντά στο σπίτι του Σάαντ Ζαγλούλ, το Σπίτι του Έθνους. Ανά δέκα μέτρα, υπήρχαν στρατιώτες με πρόσωπα βλοσυρά. Βρίσκονταν υπό τις εντολές Βρετανών αστυνομικών.

Λίγο πριν φτάσει στο περίπτερο είδε τον Αμπντ ελ Μένεεμ, τον Άχμαντ, τον Ραντουάν κι έναν νεαρό ακόμη που δεν τον ήξερε. Στέκονταν και κουβέντιαζαν. Όταν τον είδαν, τον πλησίασαν για να του μιλήσουν. Ο Καμάλ έμεινε μαζί τους για αρκετά λεπτά. Ο Ραντουάν και ο Αμπντ ελ Μένεεμ ήταν φοιτητές της Νομικής εδώ κι ένα μήνα και ο Άχμαντ φοιτούσε στην τελευταία τάξη του λυκείου.

Όταν ο Καμάλ τους συναντούσε στο δρόμο, τους αντιμετώπιζε σαν «άντρες». Στο σπίτι όμως τους έβλεπε σαν ανίψια του. Παρόλο που ο Ραντουάν ήταν εκπληκτικά ωραίος, ο σύντροφος του, τον οποίο του σύστησε ως Χίλμι Ιζάτ, ήταν εξίσου ωραίος. Αυτοί οι δύο επιβεβαίωναν το χαρακτηρισμό «εξωτικά πουλιά».

Η παρουσία του Άχμαντ ήταν πάντα ευχάριστη για τον Καμάλ, γιατί του άρεσαν οι αστείοι χλευασμοί του και οι παρατηρήσεις του. Απ' όλα του τα ανίψια αισθανόταν ότι πνευματικά βρισκόταν πιο κοντά σ' αυτόν. Αν και ήταν κοντύτερος και παχύτερος, ωστόσο έμοιαζε αρκετά στον Αμπντ ελ Μένεεμ και στον Καμάλ, που τον αγαπούσαν γι' αυτό, αν όχι για άλλο λόγο. Όμως την απόλυτη σιγουριά και το φανατισμό αυτού του ανιψιού του τα έβρισκε προσβλητικά.

Πλησιάζοντας το τεράστιο περίπτερο, ο Καμάλ κοίταξε ολόγυρα στην κοσμοσυρροή, ευχαριστημένος από τη μεγάλη προσέλευση του πλήθους. Αφού έριξε μια ματιά και στην εξέδρα, όπου σε λίγο θα ανέβαιναν οι ομιλητές, πήγε κι έπιασε μια θέση. Η παρουσία του σε μια τέτοια συγκέντρωση απελευθέρωνε από τα βάθη της απομονωμένης και αποξενωμένης ψυχής του ένα καινούργιο πρόσωπο, ένα νέο άτομο που έσφυζε από ζωή και ενθουσιασμό, ενώ ο άλλος του εαυτός, ο διανοητής, για λίγο κλεινόταν θαρρείς σαν αερικό μέσα σε μπουκάλι. Ψυχικές δυνάμεις, καταπιεσμένες συνήθως, έβγαιναν στην επιφάνεια, λαχταρώντας τα έντονα συναισθήματα και τις αισθήσεις. Αποτελούσαν το ερέθισμα ώστε να αγωνίζεται σκληρότερα και να ελπίζει. Σε στιγμές σαν κι αυτήν η ζωή του έπαιρνε καινούργια δύναμη, οι φυσικές του παρορμήσεις ήταν ελεύθερες να εκφραστούν μόνες τους και η μοναξιά του διαλυόταν. Αισθανόταν δεμένος με τον κόσμο γύρω του σαν να μοιραζόταν τη ζωή τους, σαν ν' αγκάλιαζε τις ελπίδες και τις πικρίες τους. Θα ήταν αφύσικο γι' αυτόν πάντως να υιοθετήσει για πάντα αυτή τη ζωή, αλλά κάπου κάπου τη χρειαζόταν για να μη νιώθει αποκομμένος από την καθημερινότητα του απλού λαού. Προς το παρόν δε θα τον απασχολούσαν προβλήματα υλικά, πνευματικά, ψυχικά ή μεταφυσικά: θα αφηνόταν σ' αυτά που αγαπούσαν και μισούσαν αυτοί οι άνθρωποι... στο Σύνταγμα, στην οικονομική κρίση, στην πολιτική κατάσταση και στο εθνικό ζήτημα. Του φαινόταν απόλυτα φυσικό ν' ακούγονται συνθήματα του τύπου *Η πίστη στο Ουάφντ είναι πίστη στο έθνος*, όταν είχε περάσει την προη-

γούμενη νύχτα παλεύοντας να βρει άκρη με το υπαρξιακό παράλογο. Η διανόηση μπορεί να κλέψει από το άτομο την πνευματική του ηρεμία. Ο διανοούμενος αγαπάει την αλήθεια, επιθυμεί την εντιμότητα, σκοπεύει στην ανοχή, συγκρούεται με την αμφιβολία και υποφέρει από τη συνεχή μάχη του με τα ένστικτα και τα πάθη. Χρειάζεται κάποια ώρα που να μπορεί να δραπετεύει από την καταπίεση της ζωής του με κοινωνικές εξόδους. Τότε αισθάνεται αναζωογονημένος, ενθουσιώδης και νέος.

Στη βιβλιοθήκη είχε μερικούς εκπληκτικούς φίλους, όπως τον Δαρβίνο, τον Μπερξόν και τον Ράσελ, αλλά εδώ, σε τούτο το περίπτερο, υπήρχαν επίσης χιλιάδες φίλοι. Μπορεί να μην το καταλάβαιναν, αλλά όλοι αυτοί ενσωμάτωναν συλλογικά τη φυσική επαγρύπνηση. Τελικά, τέτοιοι άνθρωποι ήταν εξίσου υπεύθυνοι όσο και οι γίγαντες της διανόησης για τη σχηματοποίηση ιστορικών γεγονότων. Στην πολιτική του ζωής ο Καμάλ αγαπούσε και μισούσε· αισθανόταν ευχαριστημένος και ενοχλημένος. Ως διανοούμενος όμως, σκεπτικιστής, πίστευε πως τίποτε δεν είχε σημασία. Όποτε αντιμετώπιζε αυτή την αντίφαση, τον καταλάμβανε ανησυχία. Κανένας τομέας της ζωής του δεν ήταν ελεύθερος από αντιφάσεις, συνεπώς και από ανησυχίες.

Για το λόγο αυτόν η καρδιά του λαχταρούσε να επιτύχει την αρμονική ένωση του τέλει με το ευτυχές. Πού θα μπορούσε να βρεθεί αυτή η ένωση; Αισθανόταν ότι το *σκέπτεσθαι* σαν ουσία ζωής ήταν αναπόφευκτο γι' αυτόν εφόσον είχε μυαλό και μπορούσε να σκέφτεται. Ωστόσο, αυτό δεν τον εμπόδιζε να θεωρεί το αντίθετο είδος ζωής, όταν τον έσπρωχναν όλες οι καταπιεσμένες και αγνοημένες ζωτικές του παρορμήσεις, σαν ένα βράχο σωτήριο μέσα σε ταραγμένο ωκεανό. Ίσως για λόγους όπως αυτοί, ο Καμάλ έβρισκε έξοχη ετούτη τη συγκέντρωση. Όσο μεγάλωνε το πλήθος, τόσο πιο όμορφα του φαίνονταν όλα. Περιέμενε να εμφανιστούν οι ηγέτες με την ίδια αγωνία και την ίδια προσμονή του υπόλοιπου κόσμου.

Ο Αμπντ ελ Μένεεμ και ο Άχμαντ κάθισαν δίπλα δίπλα, αλλά ο Ραντουάν και ο φίλος του ο Χίλμι Ιζάτ έκοβαν βόλτες πέρα-δώθε στον κεντρικό διάδρομο μπροστά από το περίπτερο ή στέκονταν στην είσοδο, όπου κουβέντιαζαν με μερικούς από τους επικεφαλής αξιωματικούς της γιορτής. Και οι δύο νέοι είχαν, φυσικά, τις υψηλές τους γνωριμίες. Ξαφνικά ακούστηκε από τη μεριά του πλήθους ένα

σούσουρο. Από τις πίσω θέσεις, όπου ήταν καθισμένοι νεαροί, ακούστηκαν επευφημίες. Ύστερα ήρθε απέξω μια δυνατή κραυγή που έκανε τα κεφάλια όλων να στραφούν προς την πόρτα. Όλοι σηκώθηκαν και ακούστηκε εκκωφαντικός θόρυβος. Ο Μουστάφα ελ Ναχάς έκανε την εμφάνισή του στην εξέδρα και χαιρέτησε τα πλήθη με ένα φιλικό χαμόγελο κουνώντας τα χέρια του.

Ο Καμάλ κοίταξε τον ηγέτη του κόμματος Ουάφντ με ύφος σκεπτικό και αναρωτήθηκε πώς εξακολουθούσε ακόμη να πιστεύει στον άνθρωπο αυτό τη στιγμή που είχε πάψει να πιστεύει σε οτιδήποτε άλλο. Μήπως επειδή ήταν ένα σύμβολο της ανεξαρτησίας και της δημοκρατίας; Όπως και να είχε πάντως, η ζεστή σχέση ανάμεσα στον ηγέτη και στο λαό ήταν προφανής και άξιζε τον κόπο να τη βλέπει κανείς. Αναμφίβολα, ήταν ένας σημαντικός παράγων στη δημιουργία του αιγυπτιακού εθνικισμού.

Η ατμόσφαιρα ήταν ενθουσιώδης. Οι αξιωματικοί ήταν απασχολημένοι με το να πείσουν το ακροατήριο να κάνει ησυχία ώστε να μπορέσει ο ομιλητής να απαγγείλει μερικούς στίχους από το Κοράνι, συμπεριλαμβανομένου και του: «Προφήτη, ανάγκασε τους πιστούς σου να πολεμήσουν». Ο κόσμος περίμενε αυτό ακριβώς το κάλεσμα, και αμέσως άρχισε να χειροκροτεί και να ζητωκραυγάζει. Μερικοί από τους πιο μετριοπαθείς αποδοκίμασαν αυτό το ξέφρενο ξέσπασμα και ζήτησαν από το ακροατήριο να σωπάσει και να δείξει σεβασμό προς τη Βίβλο του Θεού. Οι διαμαρτυρίες τους ξύπνησαν στον Καμάλ παλιές αναμνήσεις μιας εποχής που ακόμα βρισκόταν φυλαγμένη στα βάθη των ευσεβών αυτών ψυχών. Χαμογέλασε, και αμέσως έφερε στο νου του τον δικό του ξεχωριστό κόσμο, τον γεμάτο αντιφατικές θέσεις που η μια αναιρούσε την άλλη σε τέτοιο σημείο, ώστε να του φαίνεται ώρες ώρες κενός.

Ο ηγέτης σηκώθηκε για να εκφωνήσει το λόγο του, που τον είπε με στεντόρεια φωνή και ήταν καθαρός και αποτελεσματικός. Κράτησε δύο ώρες και τελείωσε με την προτροπή σε επανάσταση και σε χρήση βίας. Ο ενθουσιασμός των ακροατών έφτασε στο ζενίθ· ανέβηκαν στις καρτέκλες και φώναζαν με πολεμικό οίστρο. Ο Καμάλ φώναζε κι αυτός με το ίδιο πάθος. Λησιμόνησε πως ήταν δάσκαλος από τον οποίο όλοι περίμεναν αυτοσυγκράτηση. Φανταζόταν, ωστόσο, πως βρισκόταν πίσω στο παρελθόν, στις υπέροχες εκείνες ημέ-

ρες της επανάστασης, που βέβαια δεν είχε το προνόμιο να τη ζήσει, αλλά είχε ακούσει γι' αυτή. Ήταν άραγε και τότε τόσο θερμές και εγερτήριες οι ομιλίες; Τα πλήθη τις δέχονταν με τον ίδιο ενθουσιασμό; Τους φαινόταν και τότε ασήμαντος ο θάνατος για τους ίδιους λόγους; Δε χωρούσε αμφιβολία ότι αν ο Φάχμι είχε βρεθεί σε μια τέτοια συγκέντρωση κάποτε, είτε θα είχε οδηγηθεί στο θάνατο και στην αθανασία ή στον αφανισμό. Μπορούσε ένας σκεπτικιστής να γίνει μάρτυρας; «Ίσως ο πατριωτισμός να είναι, όπως κι ο έρωτας, μια δύναμη στην οποία τελικά υποτασσόμαστε είτε πιστεύουμε σ' αυτήν είτε όχι», σκέφτηκε ο Καμάλ.

Τα ενθουσιώδη ξεσπάσματα ήταν έντονα· τα τραγούδια, γεμάτα επαναστατικό παλμό και απειλητικό τόνο. Οι καρέκλες έτριζαν από τις κινήσεις αυτών που ήταν ανεβασμένοι πάνω τους. Ποιο θα ήταν το επόμενο βήμα; Πριν καλά καλά καταλάβει κανείς τι γινόταν, ο κόσμος άρχισε να ορμάει έξω κατά κύματα. Ο Καμάλ, τη στιγμή που εγκατέλειπε τη θέση του, κοίταξε γύρω του αναζητώντας τους συγγενείς του, αλλά το μάτι του δεν πήρε κανέναν τους. Βγήκε από μια πλαϊνή πόρτα και προχώρησε βιαστικά προς την οδό Κασρ ελ Εϊνί, ελπίζοντας να φτάσει εκεί πριν από το πλήθος. Καθ' οδόν προσπέρασε το Σπίτι του Έθνους και, όπως συνήθιζε πάντα να το κοιτάζει, γύρισε το βλέμμα του στο ιστορικό μπαλκόνι που έβλεπε στην αυλή, όπου είχαν διαδραματιστεί τόσα σοβαρά γεγονότα στην ιστορία του έθνους. Το κτίριο ασκούσε πάνω του μια μαγική επίδραση. Εκεί στεκόταν ο Σάαντ Ζαγλούλ· εκεί ο Φάχμι και οι σύντροφοί του. Στο δρόμο αυτόν είχαν δεχτεί σφαίρες κατάστηθα πολλοί μάρτυρες. Ο λαός βρισκόταν σε συνεχή ανάγκη επανάστασης για να πολεμάει τα κύματα της τυραννίας που εμπόδιζαν την αναγέννησή του. Οι περιοδικές επαναστάσεις ήταν απαραίτητες για να λειτουργούν σαν εμβόλιο κατά της τρομερής αυτής ασθένειας, γιατί η τυραννία ήταν η πιο βαριά ασθένεια του αιγυπτιακού έθνους.

Η συμμετοχή του Καμάλ σ' αυτή την πατριωτική γιορτή είχε καταφέρει πράγματι να τον αναζωογονήσει. Για κείνον τώρα δε μετρούσε τίποτ' άλλο εκτός από την ανάγκη της Αιγύπτου να απαντήσει εμφαντικά και αποφασιστικά στη δήλωση του Χορ. Κράτησε ευθυτενές το λεπτό, ψηλό κορμί του και το κεφάλι ψηλά καθώς προχωρούσε στο πεζοδρόμιο. Είχε υψηλές υποθέσεις και σημαντικά πράγματα

στο νου του την ώρα που περνούσε από το χώρο του Αμερικανικού Πανεπιστημίου. Ακόμη κι ένας καθηγητής πρέπει κάπου κάπου να συμμετέχει με τους μαθητές του σε μια επανάσταση. Χαμογέλασε σχεδόν απεγνωσμένα. Ήταν ένας εκπαιδευτικός με μεγάλο κεφάλι, προορισμένος να διδάσκει αγγλικά και τίποτε παραπάνω, παρόλο που η γλώσσα αυτή τον έμπαζε σε άπειρα μυστήρια. Το σώμα του κατείχε έναν απειροελάχιστο χώρο πάνω στην πυκνή επιφάνεια του κόσμου, ενώ η φαντασία του κάλπαζε σε απέραντες εκτάσεις αγκαλιάζοντας όλα τα μυστήρια της φύσης. Το πρωί αναρωτήθηκε τι σημαίνει η λέξη αυτή, «φύση», και πώς την προφέρει κανείς. Το βράδυ προβληματίστηκε με το νόημα της ύπαρξής του – σαν το γρίφο που άλλο δείχνει κι άλλο είναι το νόημά του. Το πρωί η καρδιά του είχε επαναστατήσει κατά των Εγγλέζων, αλλά το βράδυ κυριεύτηκε ξανά από το συναίσθημα της αδελφότητας όλων των ανθρώπων απανταχού της γης και αισθανόταν τη διάθεση να συνεργαστεί με οποιονδήποτε προκειμένου να λύσει το μέγα πρόβλημα: ποιος ήταν τελικά ο προορισμός του ανθρώπου.

Κούνησε το κεφάλι του ζωηρά, σαν να ήθελε να τινάξει από πάνω του αυτές τις σκέψεις. Καθώς πλησίαζε στην πλατεία Ισμαηλίγια, άκουγε τον κόσμο να φωνάζει. Διαπίστωσε ότι οι διαδηλωτές είχαν φτάσει στην οδό Κασρ ελ Εϊνί. Η μαχητική διάθεση που φούσκωνε στο στήθος του τον έκανε να διατάσει. Ίσως τελικά να έπαιρνε μέρος και στις διαδηλώσεις της ημέρας. Επί πολλά χρόνια το έθνος τους δέχτηκε υπομονετικά τα χαστούκια που του έδιναν. Σήμερα ήταν ο Ταουφίκ Νασίμι, χτες ο Ισμαήλ Σίντζι και πριν από αυτόν ο Μοχάμαντ Μαχμούντ. Αυτή η δυσοίωνα αλυσίδα των τυράννων καταλάμβανε την προϊστορία τους. «Κάθε μπάσταρδος παρασύρεται από την ίδια του τη δύναμη και ισχυρίζεται τελικά ότι είναι ο εκλεκτός προστάτης μας... Όχι κι έτσι! Η διαδήλωση παίρνει διαστάσεις οργής μπροστά μας – μα τι είναι αυτό;»

Ο Καμάλ γύρισε να κοιτάξει. Ο ήχος που άκουσε τον συντάραξε. Είχε τεντώσει τ' αυτιά του κι άκουσε ξανά τους πυροβολισμούς, για δεύτερη φορά. Έβλεπε από μακριά τους διαδηλωτές να τρέχουν σαν τρελοί και να σκορπίζουν. Ομάδες ανθρώπων έτρεχαν προς την πλατεία, ενώ άλλοι κατευθύνονταν προς τις παρόδους. Εγγλέζοι έφιπποι αστυνομικοί κάλπαζαν προς τη μεριά των διαδηλωτών. Η βουή δυνά-

μωσε. Ακούγονταν κραυγές ανάμεικτες με θυμωμένες φωνές, και οι πυροβολισμοί έγιναν πιο έντονοι. Η καρδιά του Καμάλ χτυπούσε σαν τρελή, αγωνιούσε για τον Αμπντ ελ Μένεεμ, τον Άχμαντ και τον Ραντουάν. Έστριψε δεξιά κι ύστερα αριστερά, είδε ένα καφενείο στην απέναντι γωνία κι ετοιμάστηκε να μπει εκεί. Οι πόρτες ήταν κλειστές και μπαίνοντας θυμήθηκε το ζαχαροπλαστείο στην περιοχή ελ Χουσεΐν, όπου για πρώτη φορά είχε ακούσει πιστολίδι.

Πανδαιμόνιο επικρατούσε παντού. Αρχικά οι γοργοί πυροβολισμοί προκάλεσαν φόβο αλλά ύστερα έγιναν λιγότερο συχνοί. Ο ήχος του γυαλιού που σπάει ακουγόταν μαζί με το χλιμίντρισμα των αλόγων. Η αύξηση της έντασης των οργισμένων φωνών έδειχνε ότι οι τρομοκρατικές ομάδες έτρεχαν με ταχύτητα αστραπής από τη μια μεριά στην άλλη. Ένας ηλικιωμένος μπήκε στο καφενείο και, πριν κανείς τον ρωτήσει τι είδε, φώναξε: «Οι σφαίρες των Εγγλέζων αστυνομικών έπεσαν βροχή στους φοιτητές. Ένας Θεός ξέρει πόσους χτύπησαν». Κάθισε σε μια καρέκλα βαριανασαιίνοντας κι ύστερα με τρεμάμενη φωνή πρόσθεσε: «Ήταν παγίδα, τελεία και παύλα. Αν σκοπός τους ήταν να σπάσουν τη διαδήλωση, θα πυροβόλούσαν στον αέρα από τις θέσεις τους. Όμως αυτοί συνόδεψαν το σώμα των διαδηλωτών με απόλυτη ηρεμία και πήραν συγκεκριμένες θέσεις ανάμεσά τους. Ξαφνικά, τράβηξαν τα πιστόλια τους και πυροβόλησαν· πυροβόλησαν για να σκοτώσουν χωρίς έλεος. Νεαρά παλικάρια έπεσαν αιμόφυρτα. Οι Εγγλέζοι είναι κτήνη, αλλά οι Αιγύπτιοι στρατιώτες δεν είναι καλύτερα κουμάρια. Θεούλη μου, ήταν προγραμματισμένη αυτή η σφαγή!»

Από το πίσω μέρος της αίθουσας ακούστηκε μια φωνή: «Κάτι μου έλεγε ότι δε θα τελείωνε καλά αυτό το σημερινό!»

Κάποιος άλλος απάντησε: «Αυτές οι εποχές είναι άσχημες. Από τότε που ο Χορ ανακοίνωσε τη δήλωσή του, ο λαός περιμένει επεισόδια. Θ' ακολουθήσουν κι άλλες μάχες. Αυτό να μου το θυμηθείτε».

«Τα θύματα ήταν όλοι φοιτητές, τα καλύτερα παιδιά του έθνους, αλίμονο!»

«Όμως οι πυροβολισμοί σταμάτησαν. Έτσι δεν είναι; Ακούστε...»

«Ο τελικός προορισμός της διαδήλωσης είναι το Σπίτι του Έθνους. Οι πυροβολισμοί θα συνεχιστούν εκεί αργότερα».

Αλλά η πλατεία ήταν σιωπηλή. Τα λεπτά κυλούσαν βαριά, γεμά-

τα αγωνία και ένταση. Το σκοτάδι άρχισε να πέφτει και οι λάμπες του καφεeneίου άναψαν. Απόλυτη σιγή κυριαρχούσε, λες και ο θάνατος είχε σκεπάσει την πλατεία και τους γύρω δρόμους. Όταν οι διπλές πόρτες του καφεeneίου άνοιξαν διάπλατα, φάνηκε απέναντι η πλατεία, ολότελα άδεια από πεζούς και οχήματα. Μια ομάδα έφιππων αστυνομικών με κράνη την περικύκλωσαν με επικεφαλής Εγγλέζους αξιωματικούς.

Ο Καμάλ συνέχιζε να αναρωτιέται τι είχαν απογίνει οι ανιψιοί του. Όταν άρχισαν ξανά να εμφανίζονται γύρω από την πλατεία, δειλά, μερικά οχήματα, βιάστηκε να εγκαταλείψει το καφεeneίο. Δε γύρισε σπίτι παρά μόνο αφού πέρασε από την οδό Σουκαρέγια και το Παλάτι των Επιθυμιών για να βεβαιωθεί ότι ο Αμπντ ελ Μένεεμ, ο Άχμαντ και ο Ραντουάν ήταν σώοι και αβλαβείς.

Αργότερα, μόνος στη βιβλιοθήκη του και με την καρδιά του γεμάτη θλίψη, ταραχή και οργή, δεν κατόρθωσε να διαβάσει ή να γράψει ούτε λέξη. Το μυαλό του βρισκόταν ακόμη στο Σπίτι του Έθνους, σκεφτόταν τον Χορ, την επαναστατική ομιλία, τα πατριωτικά τραγούδια και τις κραυγές των θυμάτων. Πάσχιζε να θυμηθεί το όνομα του ζαχαροπλαστείου όπου είχε κρυφτεί πριν από πολύ καιρό, αλλά η μνήμη του τον προόδωσε.

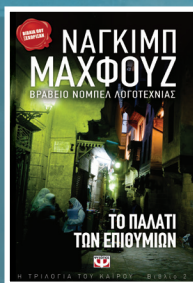
ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΞΕΧΩΡΙΣΑΝ

Σε αυτό το τρίτο βιβλίο της *Τριλογίας του Καΐρου* σημαίνει για όλους «η ώρα της αλήθειας». Ο Μαχφούζ απομυθοποιεί την πίστη σε ιδέες και τρόπους ζωής, ακυρώνει τα όνειρα και τις φαντασιώσεις των ηρώων και προσγειώνει τους πάντες στην πραγματικότητα.

Έτσι, ο Άχμαντ ελ Γκαουάντ αντιλαμβάνεται πως η ζωή κάποτε τελειώνει μαζί με τις χαρές της, και τα βλαστάρια της οικογένειας μπλέκουν σε περιπέτειες που δηλώνουν πως η Αίγυπτος – αλλά και ο κόσμος ολόκληρος – ξεφεύγει από το παλιό πολιτικό, κοινωνικό και οικογενειακό πλαίσιο.

Φθάνοντας στο τέλος της Τριλογίας, ο αναγνώστης αναγνωρίζει την ιδιοφυΐα του συγγραφέα, ο οποίος, μέσα από τη γοητευτική κουβέντα που κράτησε μαζί του, θέλησε – και κατάφερε – να μιλήσει στην καρδιά του με τρόπο συναρπαστικό και συχνά με καταλυτικό χιούμορ για την ουσία των ανθρώπινων χαρακτήρων.

Μη χάσετε και τα άλλα δύο βιβλία της τριλογίας:

Εκδόσεις **ΨΥΧΟΓΙΟΣ**

www.psichogios.gr

ISBN 978-960-274-122-1

ΚΩΔ. ΜΗΧΗΣΗΣ: 01439

ΕΣΕΙΣ ΚΙ ΕΜΕΙΣ ΠΑΝΤΑ Σ' ΕΠΑΦΗ